

הקסבה של שכם

סקירה פיזית-היסטורית

רס"ן (מיל') זאב ח' ארליך (ז'אבו)

תקציר

העיר שכם של ימינו כוללת כמה חלקים: העיר עצמה, על חלקיה החדשים, שנבנו במהלך המאה ה-20; שלשה כפרים (בלאטה, עסכר ורפידה); וארבעה מחנות פליטים (בלאטה, עסכר-ישן ועסכר-חדש) ועין בית אלמאא'. את העיר ניתן לחלק לשכונות, בעלות אפיון מיוחד לכל אחת, אך לא ניתן להתעלם מן העיר העתיקה של שכם - הקסבה. שטח זה, קטן יחסית בגודלו, אך רווי מפלסי-חיים ובנוי בצפיפות רבה, נמצא בליבה של העיר. ליתר דיוק, העיר כולה בנויה סביב הקסבה, גם במובן הגיאוגרפי, וגם במובן ההיסטורי; מהקסבה יצאה וגדלה שכם לכל הכיוונים, עד שהגיעה לממדיה כיום. לכן יש חשיבות רבה לקסבה, ויש צורך ממשי להכיר ולהבין כיצד היא בנויה ומהם הכוחות הפועלים בה.

בסקירה שלפנינו ניתן להכיר את התהליכים שעברו על העיר לתקופותיה השונות, וכתוצאה מכך לדעת את מבנה הקסבה.

העיר שכם בנויה במיצר הצר מאוד שבין רכס גריזים בדרום לרכס עיבל בצפון, ויש לה צורה של 'מלבן' מוארך, ההופך עם הבנייה בשולים למבנה בעל צורת 'עצם'. לקראת שלהי ימי הבית השני עבר מרכז הכובד של העיר מן התל הקדום, תל בלאטה, בה שכנה שכם המקראית, אל מערב העמק. אט אט הוקם יישוב קטן במערב שבעמק, ושמו כצורתו: 'מעברתא' (מעבר). פרטים מעטים ידועים לנו על יישוב זה, אך עד מהרה, בשנת 72 לספ"ה, באותו המקום עצמו, תוך שינוי מוחלט של היישוב הקודם, הקים אספסיאנוס קיסר, באמצעות בנו טיטוס, עיר רומית חדשה. שמה - כהווייתה: 'עיר חדשה', ובלטינית: 'ניאה פוליס'. שם זה שובש ע"י הערבים לינבלוס', שמה הנוכחי של שכם. לעיר היו חומה ושערים, ורחוב עמודים ראשי, 'דקומאנוס מקסימוס', שחצה אותה ממזרח למערב. תוואי העיר מוכר לנו ממטבעות

העיר, מתיאורה במפות הפסיפס במידבא ובאוס א־רצאץ, ומן הממצא הארכיאולוגי. המפלס של שכם בתקופה זו נמצא כ־6-8 מ' מתחת למפלס העיר כיום. מבנה זה של העיר בתקופה הרומית והביזנטית ילווה את תולדותיה, עד ימינו אנו. לעיר הרומית הייתה מערכת תת־קרקעית של הספקת מים וניקוז, בהתאם לנביעת המעיינות הרבים בעיר ולטופוגרפיה המקומית. מערכת זו נמצאת במפלס נמוך ממפלס העיר, בכ־14 מ', כלומר כ־20 מ' (!) מתחת למפלס הקסבה כיום.

חולפות שנים. העיר הרומית-ביזנטית נהרסה בחלקה בעת הכיבוש הערבי של הארץ. רעידות אדמה, שפך ובוץ הגולש במדרון התלול של הר גריזים ממלאים את השרידים, ואט אט עולה מפלס החיים בעיר. המפלס אמנם עולה, אך תוואי העיר, מבנה הרחובות וחלוקת השכונות, נותרים כשהיו. כאשר מגיעים הנה הצלבנים, ומשקמים את העיר, הם, אמנם, בונים הרבה מבנים חדשים המשמשים לצרכים שונים, ותפקוד שונה מתקיים בהם, אך המבנה הכללי של העיר הרומית - נשאר כשהיה. מימי הצלבנים ועד ימינו, קרוב לאלף שנה, חיה שכם באותו מפלס חיים.

תושבי העיר שבין החומות, החפצים להתפתח, אך אינם רוצים לפגוע באדמה החקלאית סביבה, נאלצים לבנות לגובה. וכך אנו מוצאים, בתוך העיר העתיקה של שכם, בקסבה של העיר, מבנים בני מספר קומות. חלק ממבנים אלה עומד בפני עצמו, חלק משמש למגורי חמולות גדולות וקבוצות משפחות, לחלק מהם חצרות פנימיות. חלק מן המבנים הגבוהים הללו, בנוי גם על חלל הרחוב, ומקרה אותו. לחלק מן המבנים נוספו מרפסות, סגורות ברובן, הבולטות מקו הבנייה של המבנה אל גובה חלל הרחוב. לחלק מן המבנים יש קשר וחיבור אל מבנים סמוכים, בקומות העליונות או במפלס הגגות.

הנה כי כן, באלפיים השנים האחרונות, מתפתח האזור העתיק של שכם, הקסבה, תוך שינוי מתמיד, אך תוך שמירה 'קנאית' על מבנה העיר הקדומה והתוואי של רחובותיה. כיום ניתן לדבר על רב־מפלסיות של העיר:

מן המערכת התת־קרקעית הקדומה של העיר הרומית (כ־20 מ' מתחת למפלס הנוכחי), עבור דרך העיר הרומית-ביזנטית (כ־6-8 מ' מתחת העיר של ימינו), מפלס נוסף הוא השלב הערבי הקדום, המעלה את מפלס העיר, לזה המוכר כיום. בקסבה של ימינו, הבנויה, כאמור, על רצף השלבים שקדמו לה, כל מבנה כולל את מפלס הרחוב, עליו מפלס הקומות התחתונות, עליהם מפלס הקומות העליונות, ומעל כולם - מפלס הגגות.

רב־מפלסיות זו של העיר, הרבה מעל גובה פני הקרקע ועמוק מאד מתחתיו, מהווים אתגר מעניין ומרתק ללימודה והכרתה של שכם.

הקמת עיר חדשה: 'פלאביה ניאפוליס'

קיץ 70 (ואולי כבר בקיץ 68) לספירה. חורבן בית המקדש השני בירושלים, ע"י הלגיון העשירי 'פרטנזיס', בפקודו של אספסיאנוס, ולימים בנו טיטוס. חולפות שנתיים. שכם, כ-50 ק"מ בקו אווירי מצפון לירושלים. אספסיאנוס, באמצעות בנו טיטוס מקים עיר חדשה, כשניים-שלושה ק"מ ממערב לשכם הקדומה (תל שכם, תל בלאטה). עיר חדשה, ושמה אינו 'שכם', אלא 'עיר חדשה'. בלטינית-רומית: 'ניאה פוליס' ('ניאה'-חדשה, 'פוליס'-עיר. כך גם 'נאפולי' באיטליה וברחבי העולם בשיבושים מקומיים. השיבוש בפי הערבים יהפוך את 'ניאפוליס' ל'נבלוס'). אספסינוס וטיטוס, בנים למשפחה הפלאבית, מכנים את העיר החדשה 'פלאביה ניאפוליס של השומרון'. שם זה הוא שמה הלטיני של העיר עד ימינו.

'מעברתא', 'ממורתא' - לפני היות 'ניאפוליס'

בשנותיה הראשונות נקראה שכם שממערב לתל הקדום, עדיין בכינויים שמיים, כמו: 'מעברתא', בפי יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים ד,חא, 449), ו'ממורתא' בפי פליניוס (היסטוריה נטוראליס 5-13). קרוב לוודאי כי השם היווני 'ממורתא', הוא שיבוש של השם הארמי 'מעברתא', שבפי בן מתתיהו, ומובנו הוא 'המעבר'. שכם, כידוע, בנויה במעבר הצר וההכרחי שבין גרזים ועיבל, ושמו של היישוב שקדם לשכם הרומית, היא ניאפוליס, נקרא ע"פ צורת המקום - המעבר בין ההרים, 'מעברתא'. ממצאי החפירות בשכם של היום מגלים, כי ייתכן שהיישוב 'מעברתא', שהוקם עוד בתקופה הפרסית, היה מוקף חומה. הקמתו של היישוב לא בתל העתיק, אלא בעמק שממערב לו, תואם את הידוע לנו אודות הקמתן של חברון, שילה וערים נוספות בתקופה הפרסית, לא על התלים הקדומים שלהם, אלא בשטחים הפתוחים מחוץ לחומות העתיקות.

שרידים מ'מעברתא', העיר שקדמה לשכם הרומית, כמו קווי בנייה, חרסים ושברי כלים בני התקופה, מטבעות שונים, כולל מטבעות מימי אנטיוכוס השלישי והרביעי (אנטיוכוס אפיפאנס של חנוכה), ואולי אפילו אמת-המים העוברת מתחת לרחובות הראשיים של הקסבה, התגלו ברחבי שכם, סמוך לקסבה: מצפון - במורדות העיבל, בתיאטרון, בהיפודרום ובאמפיתיאטרון שבו; במזרח הקסבה - ב'כורוס עשור'; במערבה - סמוך לבית הכנסת השומרוני 'חזן יעקוב', שהפך למסגד 'גי'אמע אלחצ'רה' ממזרח לראס אל-עין. יש להניח כי העיר 'מעברתא', הייתה בנויה ברובה בעמק עצמו. עם הפיכתה לעיר רומית לכל דבר, כולל שינוי שמה והפיכת אזוריה ל'אזרחים' (במובן הרומי של המלה, הכולל הענקת זכויות שאין למי שלא מוגדר 'אזרח'), הורחבה

מעברתא דרומה אל המדרונות התלולים של הר גריזים. בניינה של ניאפוליס, כלל אפוא את פילוס המדרונות, ע"י מילויין בשכבות אדמה ועפר - מילויים שנתגלו בדרומה של העיר.

אם נדייק, הרי שהעיר החדשה נבנתה ממערב לתל הקדום, על מקומה של העיר 'מעברתא', ומסביב לה. עוד לפני בנייתה, היו קיימים בשטח מבנים משלהי התקופה הפרסית, מהתקופה ההלניסטית ומראשית התקופה הרומית. מבנים אלה היו פזורים בעמק שממערב לשכם הקדומה, המקראית, מחוץ לשטח היישוב 'מעברתא', אולם ללא סדר ותכנון. הקמת ניאפוליס בידי אספסיאנוס וטיטוס נתנה לעיר את התכנון הראוי לעיר רומית. תכנון זה הוא העומד בבסיס העיר העתיקה, ה'קסבה' של שכם, המוכר לנו כיום.

שכם תרע"ז/1917 מבט ממזרח

המקור, זאב ח. ארליך (זיאבו), **השומרון במלחמת העולם הראשונה**, עמ' 22

בשמאל התמונה: הכפר בלאטה, לידו תל בלאטה, שכם המקראית וקבר יוסף.

במרכז: העיר שכם ממערב לתל הקדום, בעמק בין גריזים ועיבל.

בימין למעלה: כנף המטוס ממנו צולמה התמונה.

(צולם ע"י ד"ר נתן וילהלם וולף, רופא יהודי בצבא הגרמני-עות'מאני בשכם במלחמה הראשונה.

באדיבות בתו גבי מרגלית רוזוליו, כברי).

מי היו תושביה של מעברתא-ממורתא שלפני היות ניאפוליס? יש להניח כי חלק מהם היו נכרים, עובדי אלילים, שרדי עמים, שבטים, משפחות שחיו בה ובסביבתה בעבר. חלקם היו, 'וטרונים', חיילים משוחררים, מן הצבא הרומי. שאלה גדולה היא מה היה מספרם של השומרונים בקרב האוכלוסייה, האם התיישבו בעיר בתחתית הר גריזים או שחיו רק במרומי ההר, האם הסתפקו במגורים בסבסטיה השכנה ורק 'עלו לרגלי לפסגת ההר, והאם היו בה יהודים, פליטי היישוב היהודי בחלקו המזרחי של השומרון, 'פלך עקרה'?? אם שמה של העיר יכול להעיד על תושביה, הרי שהשפה השלטת הייתה ארמית, ונלוותה אליה גם היוונית. היש בכך רמז על מוצא תושביה או על אמונתם?? לא בהכרח יש לנו תשובות לכל השאלות הללו, וחלקן נותרו כשאלה פתוחה.

ייתכן ושמה של העיר 'מעברתא' השתמר בסוגיה קצרה בתלמוד הירושלמי (תענית פ"ד ה"א), שיש בה, אולי, בכדי להעיד על מתח בין תושבים שונים של 'מעברתא'. משנת תענית (פ"ד מ"ו) מספרת על מספר אירועים שהתרחשו במהלך השנים, בתאריך קבוע, ביום שבעה עשר בתמוז. אחד מהם, בשנה לא ידועה, היה אירוע של שריפת התורה בידי 'אפוסטומוס' כלשהו: "... ושרף אפוסטומוס את התורה." ייתכן שהיה זה אירוע של שריפת ספר תורה, כמוהו אירעו, לדאבוננו, פעמים רבות במהלך ההיסטוריה. התלמוד הירושלמי שואל: "איכן שרפה?" והתשובה לכך נעוצה במחלוקת בין החכמים: "רבי אחא אמר: במעברתא דלוד, וחכמים אומרים: במעברתא דטורלוסה." התרגום המילולי המדויק הוא: 'המעבר של לוד' ו'המעבר של טורלוסה'. ברם, נראה לנו כי הכוונה היא לאחד משני השערים של היישוב - העיר 'מעברתא', היא שכם שלפני ימי טיטוס. רבי אחא סבור ששריפת התורה התרחשה בשער המערבי של העיר, השער המוביל ליישוב הסמוך 'לוד', ועל כן השער נקרא 'מעברתא דלוד'. שמו של הכפר 'לוד', זה הסמוך למעברתא-שכם, השתמר בכפר 'בית ליד', כ-10 ק"מ ממערב לשכם, על הדרך הראשית משכם לטול כרם, ומשם לנמל קיסריה. לעומתו סבורים 'חכמים', כי האירוע התרחש דווקא בשער המזרחי של העיר, השער המוליך מזרחה וצפונה, לכיוון טורלוסה, ולכן נקרא השער 'מעברתא דטורלוסה'. טורלוסה זו, נשתמר שמה בכפר 'טלוזה', על מורדותיו המזרחיים של הר עיבל, כחמישה ק"מ מצפון-מזרח לשכם - מעברתא, על הדרך הראשית משכם אל מעבר אדם, ומשם לגלעד.

מתווה הקסבה בשכם על פי מפת מידבא

כל אחד, המכיר כיום את העיר העתיקה של ירושלים, ומכיר את תיאורה של ירושלים במפת הפסיפס ממידבא, יודע כי ניתן 'לנווט' בירושלים של ימינו לפי ירושלים של מפת מידבא. משמעות הדברים היא כי עקרונות התכנון של ירושלים בתקופה הרומית והביזנטית, כפי שהם באים לידי ביטוי במפת מידבא, נשתמרו עד ימינו אנו. כלל זה יש להכיל גם על שכם. מבנה העיר שכם, והמדובר הוא רק בעיר העתיקה, קרי הקסבה, נשתמר מימי הקמתה תחת שלטון רומא, דרך ציורה במטבעות רומיים ובמפת מידבא, עד ימינו אלה. כבר כאן נדגיש, כי כמו שבירושלים, מפלס העיר העתיקה נמצא 4-6 מ' מתחת למפלס של ימנו, ולמרות 15 מאות השנים (!) שעברו ושינו את העיר, עדיין נשתמר התוואי העיקרי. דוגמא קטנה מירושלים תעזור לנו להבין את העניין גם בשכם:

הקארדו של ירושלים, נמשך משער שכם בצפון אל אזור שער ציון בדרום. בתקופה הביזנטית, וכך הוא מתואר במפת מידבא, היה זה רחוב רחב (קרוב לשמונה מ', שהם ט"ז אמות, המוגדרים בהלכה כ'רשות הרבים'), שמשני צדדיו מדרכות מקורות, ושורות עמודים. מעבר למדרכות אלה היו חנויות שונות. מלחמות, הרס, חורבן בידי אדם וגשמים, מפולות וסחף בידי שמים, הביאו להריסת הקארדו. שנים לאחר מכן הוא נבנה שוב, במפלס מעט גבוה מן המפלס המקורי. לא בהכרח היה זה אותו רחוב של רחוב, וגם האופי האדריכלי והשימושי שלו, שונו. גם רחוב זה נהרס, ושוב, נסלל רחוב חדש, במפלס גבוה יותר, עם שימושים אחרים. כיום - אך עדיין באותו התוואי שמלפני 1500 שנה ויותר - סלולים שני רחובות, רחוב חב"ד ורחוב היהודים, וצפונה יותר סלולים שלושת רחובות השווקים של מרכז העיר העתיקה. רחובות אלה צרים יותר, ללא עמודים וחלקם לא מקורים. לרחובות אלה שימוש שונה ותפקוד שונה מן הקארדו הקדום. אולם, לאורכן של כל התקופות שמימי הקארדו ואילך, רחובות אלה היו סלולים באותו תוואי קדום. כבירושלים - כך בשכם. למרות היותה של שכם הרומית, 'פלאביה ניאפוליס' נמוכה בכ-4-8 מ' ממפלס העיר של ימינו, ניתן להכיר את מבנה העיר הרומית-ביזנטית, ע"פ תוואי הרחובות וע"פ מבני-ציבור שונים. גם כיום, כבירושלים כך בשכם, ניתן 'לנווט' ברחבי העיר העתיקה, הקסבה, ע"פ המפה שמלפני 1,500 שנה, מפת הפסיפס ממידבא.

כאן יודגש, כי הגדרת רחובותיה של עיר רומית 'קארדו' ו'דקומאנוס', מתייחסת באופן חד-משמעי לכיוונם של הרחובות ולא לתיפקודם: הרחוב הראשי החוצה את העיר מצפון לדרום מכונה 'קארדו מקסימוס', ואילו הרחוב הראשי הצולב את ה'קארדו' מכונה 'דקומאנוס מקסימוס'. הרחובות המקבילים לאלו, נקראים 'קארדונס'

וידקומאני'. בגלל סיבה זו נקרא הרחוב הראשי של שכס הרומית והביזנטית, הרחוב ההולך ממזרח למערב, 'דקומאנוס מקסימוס', וזאת למרות הנטיה לקרא לרחוב הראשי דווקא 'קארדו'. זאת ועוד. למרות שרחוב זה, שכיוונו הוא מזרח-מערב, הוא הרחוב הראשי של העיר, המסומן באופן בולט במפת-מידבא, ואף במטבעות הוא הרחוב היחיד של העיר, אף על פי כן הוא נקרא 'דקומאנוס' ולא 'קארדו'.

שכס-ניאפוליס במפת הפסיפס ממידבא

העיר מתוארת במבט לכיוון מזרח, כמו המפה כולה
את העיר חוצה רחוב עמודים ראשי ממזרח למערב, ה'דקומאנוס'

שכם במפת הפסיפס ממידבא

המקור ארליך זאב ח, גרזים ועיבל בבקעת הירדן !, עמ' 227

שם העיר כתוב מעליה - ניאפוליס. מימין לשכם כתוב 'טור גרזין' ו'טור גיבל', וכן ציון יוסף הצדיק. מעל שכם (ממזרח לה) מסומנת העיר 'יריחו' ומתחת ליריחו (ממערב לה) כתוב 'גרזין' ו'גיבל'. הכפילות בציון הרי גרזים ועיבל קשור למחלוקת-חכמים בתלמוד, כיצד יש להבין את הפסוקים. מתקין המפה, הסתמך על ספר היואנומסטיקון של אוסביוס, ראש הכנסייה בקיסריה, שציין את המחלוקת הזו.

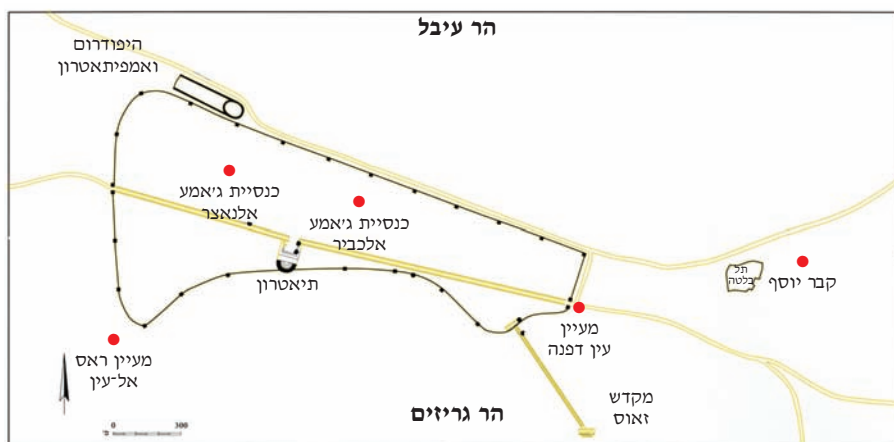
עוד ייאמר, כי כמו שבירושלים, מתווה העיר בתקופות הרומית והביזנטית הוא ריבוע, אך במפת מידבא הוא עגלגל-סגלגל-אליפטי, ולמרות זאת המתווה דומה-שווה, כך גם בשכס. מתווה העיר הרומית-ביזנטית, כך הקסבה של שכס כיום הן מלבניות, אך במפת מידבא הוא עגול, ואעפ"כ המתווה דומה-שווה.

ניתן לומר, כי המתווה של שכס הרומית, 'פלאביה ניאפוליס', שכלל עיר מלבנית מוקפת חומה, המשיך להתקיים, עם כל השינויים בזמן, באוכלוסין, בדתות ובתרבויות לאורך כ-2,000 שנה (!) עד לשלב 'היציאה מן החומות' של שכס. שלב זה החל רק במחצית השנייה של המאה ה-19, לאחר התערבות המעצמות המערביות-נוצריות בנעשה ב'ארץ הקודש', אחרי שנת 1840 (וגם בנקודה זו קיימת השקה בין שכס לירושלים). בואם של הבריטים לאזור, במפנה השנים 1917-1918, רק האיץ את התהליך.

המפלס הרומי-ביזנטי העליון

בשונה מרוב הערים הרומיות, בהן הרחוב הראשי, לב העיר, ה'קארדו', בנוי בציר צפון-דרום, הרי בשכם הרומית הרחוב הראשי איננו ה'קארדו' אלא דווקא ה'דקומאנוס', הבנוי בציר מזרח-מערב. הסיבה לכך נעוצה במבנה הטופוגרפי המיוחד של עמק שכם. עמק זה, המשתרע משני צדדיו של נחל שכם, מתחיל בקו פרשת המים הארצי, בין מורדות הר גריזים והר עיבל, סמוך וממזרח לשכם הקדומה, כלומר, כ-2-3 ק"מ מזרחה לשכם-ניאפוליס. הציר של עמק זה הוא ממזרח למערב. מורדות ההרים, גריזים בדרום ועיבל בצפון, מגיעים עד קרוב לאפיק הנחל, ומותירים במזרח העמק שטח פתוח בן עשרות מטרים בלבד. גם מעט מערבה ל'צוואר הבקבוק' של העמק, יורדים המורדות בשיפועים חדים אל העמק, דבר המותיר שטח מישורי מועט ביותר, שצירו מזרח-מערב.

העיר החדשה שנבנתה, ניצלה שטח שאורכו ממזרח למערב כ-1,500 מ', ורוחבו מצפון לדרום כ-700 מ'. שטח זה כלל את כל העיר, על רובעי המגורים שבה, מוסדות הציבור שלה, רחובותיה וסמטאותיה.

שכם, מתאר העיר ע"פ הממצאים

מתאר העיר שכם בתקופה הרומית, ע"פ הממצא הארכיאולוגי.
(על-פי: י. מגן, **פלאביה ניאפוליס**, עמ' 50).

אמרת 'עיר רומית' אמרת 'עיר שבה חומה ורחובות, רובעי מגורים ומוסדות ציבור, ידועים ומפורטים'. לעיר חומה ושערים. בתוכה - מערך רחובות מאורגן, מרובע ומדויק. מוסדות ציבור כגון: בית עירייה ובית מרחץ, תיאטרון, אמפיתאטרון, נימפיון (מזרקה), קתדרלה, שווקים ומקדשים (ולעיתים גם היפודרום, הוא מגרש

למירוצי-סוסים) ועוד. הגדרתם של כל אלו בעיר רומית, משמעותם - הימצאותם גם בשכם של תקופה זו. לא כולם נמצאו בחפירות.

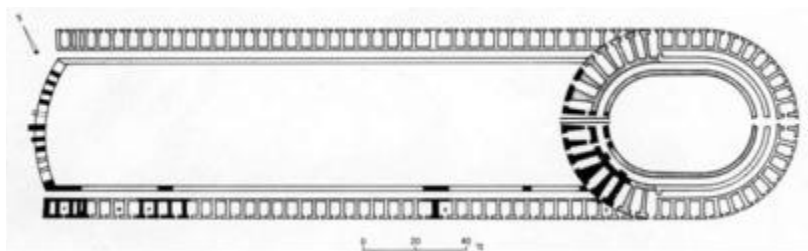
שכם, מתאר העיר על מפת העיר בימינו

מתאר העיר שכם בתקופה הרומית, ע"ג מפת העיר בימינו. (על-פי: י. מגן, **פלאביה ניאפוליס**, עמ' 51).

החומה הצפונית והדרך הראשית מחוץ לעיר. מן התקופה האמורה התגלו שרידים של קטעי החומה שהקיפה את העיר, ככל הנראה, כבר מראשיתה, מימי הקמתה. אלה התגלו במקביל לרחוב פייסל של ימינו. רחוב זה בנוי, פחות או יותר, בתוואי הדרך הראשית שחצתה את עמק שכם ממזרח למערב, אם כי מטרים ספורים מעליה. דרך זו חיברה, למעשה, את הדרך הבאה מדרום, מירושלים ומבאר שבע, אל הדרך הממשיכה צפונה לכיוון ג'נין ועמק יזרעאל. מצפון לחומה, השתרע בית הקברות של שכם הרומית (ובמקומות שונים התגלו מערות ומערכות קבורה ואף מצבות קבורה). **ההיפודרום, האמפיתאטרון והמאוזוליאום המערבי.** במערב החומה, כיום, סמוך לטחנת-הקמח, התגלה ההיפודרום גדול (מגרש למרוצי סוסים) שחלקו המזרחי הוסב לשמש כאמפיתאטרון (תיאטרון כפול, עגול).

שני מתקנים אלה היו מחוץ לחומת העיר, מדרום לדרך הראשית. מצפון לדרך, במדרון הר עיבל, נחשף מאוזוליאום גדול. זוהי מערכת קבורה מפוארת הכוללת חצר חצובה-בנויה ומרוצפת, פתחים בנויים למערות חצובות. הפתחים כוללים משקופים מעוטרים, והם בעלי דלתות אבן הסובבות על צירי-האבן שלהן עד היום. בתוך המערות נמצאו ארונות קבורה רבים.

החומה הדרומית. גם חלק מן החומה הדרומית התגלה בחפירות, והוא מצוי בין מעיין ראס אל-עין, שהיה, כנראה מחוץ לחומה, בדרום-מערב העיר, לבין התיאטרון שהתגלה במרכז קו החומה הדרומי. ההשערה היא כי החומה המשיכה מזרחה עד לאזור המיצר שבעמק, בו היה בנוי בניין הממשל הבריטי (ואחריו הממשל הצבאי הישראלי). בתוך שטחה של העיר הרומית התגלו מבנים וממצאים שונים, והם פזורים ברחבי הקסבה של היום. נפרט אותם ע"פ תיאורה של העיר במטבעות הקדומים ובמפת מידבא (להלן).

שכם, ההיפודרום

המקור י. מגן, שכם, **אנציקלופדיה לחפירות**, עמ' 1533
תכנית ההיפודרום, שחלקו המזרחי הוסב לאמפיתיאטרון. ממוקם מדרום לרח' פייסל, בחלקו המערבי, סמוך לטחנת הקמח.

שכם, המאוזוליאום המערבי

על-פי י. מגן, שכם, **אנציקלופדיה לחפירות**, עמ' 1535
מערכת קבורה מפוארת בתחתית הר עיבל מצפון לרחוב פייסל.

גם בפרק זמן זה, ימי רומא וביזנטיון, נשאל את עצמנו מי היו תושבי העיר, מי התגורר בה, במה עסקו ובמה האמינו? ברור כי בין תושביה היו עובדי אלילים רומיים, חיילים משוחררים ואף חיילים בתפקיד. אלה, בהתאם לרוח התקופה והשלטון, המירו דתם לדת החדשה שנצנצה באזור, והפכו מעובדי אלילים לנוצרים. הסיפור על ישו, היהודי, יש לציין, הפוגש באשה השומרונית ממזרח לעיר, ליד הבאר שבכפר סיכר/סוכר, כיום הכפר עסכר, סיפור, שאם יש בו אמיתות, ואין סיבה שלא לתת אמון בגרעינו ההיסטורי, הרי שזמנו הוא שלהי ימי הבית השני. אולם, זיהוי המקום, והקמת כנסייה ביזנטית, כמו גם הקמתן של כנסיות נוספות בעיר ובאזור, יש בהם כדי להעיד על יישוב נוצרי גדול, אם לא העיקרי, שבין תושביה של שכם. בשלב זה אנו עדים למרידות חוזרות ונשנות של השומרונים בשלטון הביזנטי, דבר המעיד על כוחם הרב, או, למצער, על ביטחונם בכוחם, מול צבאות השלטון הנוצרי-ביזנטי.

אם בראשית התקופה הביזנטית אפשר שהייתה בשכם אוכלוסייה שומרונית גדולה, הרי שבסופה של התקופה, לאחר דיכוי אלים של שלוש מרידות, והמרות דת גדולות, נותרו מהם מעט מהרבה. ואולם, הייתה זו תקופה של פריחה לספרות השומרונית, לעושר הפיזיים של בבא רבה, מרקה והסובבים אותם, לבניית בתי-כנסת שומרוניים בעיר עצמה ובמרחב הכפרי סביבה. על יהודים בשכם בתקופה הנדונה אנו שומעים רק מעט ובדרך עקיפה. על 'רימוני בדאן', מהיישוב בדרך שמצפון-מזרח לעיר, 'אגוזי פרך', ככל הנראה מהאתר עליו יושב הכפר בית פוריק ממזרח לעיר, ו'חצירי גבע' מג'בע שמצפון-מערב, מעבר לרכס עיבל, אנו שומעים במשנה, שזמנה, קרוב לודאי, מימי הבית, עת היה ישוב יהודי בסביבות שכם, שהיה המשכו הרצוף של היישוב היהודי בסביבות ירושלים, ובמחוזות עפרה, לוד רמתיים, גופנא ואף מחוז עקרבה. גם על הבאת העומר/שתי הלחם למקדש מבקעת עין סוכר, הלוא היא הבקעה שממזרח לעיר, סביבות הכפר עסכר, אנו שומעים במשנה, האם יש באלו להעיד כי גם אחרי חורבן הבית, ובעיקר לאחר ימי מרד בן כוזיבה (הלא הוא 'בר כוכבא'), שרדו יהודים באזור זה? גם העדויות על 'השתקעות', כלומר התבוללות או אובדן, של 'שלוש עשרה עיירות בחבל נברכתא', או 'בימטלית של כותים', מרמזות על אי הימצאותו של יישוב יהודי בשכם ולא בסביבתה. גם 'כתובת רחוב', כתובת הלכתית מבית הכנסת הקדום

בעיר רחוב שבעמק בית שאן, המתארת בסופה את העיירות המותרות בצד הדרך בתחום סבסטי, יש בה כדי לציין כי כמעט אין יהודים באזור זה, וקרוב לוודאי שגם לא בעיר עצמה. אולם מן הצד השני, דווקא המדרשים, המתארים ויכוחים בין אמוראים יהודים לבין שומרונים, בסביבות הר גריזים, וויכוחים מקבילים במסורת השומרנית, מעידים על מעבר של יהודים בשכם, אם לא על מגורים בה, בתקופה הנדונה.

תיאור שכם-ניאפוליס במטבעות הרומיות

את העיר שכם-ניאפוליס ניתן לתאר על-פי תיאורה במטבעות העיר. המטבעות נטבעו מיד עם הקמתה, והתאריך הנקוב בהם הוא למניין העיר המתחיל בשנת 72 לספה"נ. הסדרות כוללות דגמים שונים, בעיקר דגמי צמחים וזרים, שאמנם היו מקובלים במטבעות היהודים לפני חורבן הבית, אך הם עיטורים כלליים, וגם מרכבות ודמויות אלים. הדמויות החשובות הן של הקיסרים בימיהם נטבעו המטבעות. הראשון שבהם הוא הקיסר דומיטיאנוס, בנו של אספסיאנוס ואחיו של טיטוס. כשבעים שנה של הפסקה בטיבוע מטבעות-שכם, עד לימיו של אנטונינוס פיוס (138-161 לספה"נ), שבזמנו נטבעו המטבעות הגדולים ביותר. רצף של קרוב למאה השנים שלאחר מכן הוסיף למטבעות שכם פריטים נוספים, דגמים וערכים.

כמובן, שלא בכל המטבעות בא תיאורה של העיר, אולם בחלקן מתוארת העיר לפרטיה. בחלק מן המטבעות, תיאור העיר מכסה את כל אסימון-המטבע ('אסימון') הוא לוחית המתכת העגולה, לפני שהוטבעה עליה הרושמה. ב'רושמה' מצוינים פרטים שונים, כגון: ערך המטבע, שם הקיסר ו/או שם העיר, תיאורים מילוליים שונים, תיאור גרפי של העיר המדוברת ועוד). בחלק אחר של המטבעות, מתוארת, אמנם, העיר, אך היא נישאת על-גבי נשר פורס כנפיים. תוספת זו מקטינה את השטח שנותר לתיאור העיר, אך אין בו כדי לפגום בהצגתה באופן כללי. ברוב מוחלט של המטבעות מתוארת שכם מכיוון צפון, כאילו ישב המתאר במורדותיו של הר עיבל שמצפון לשכם, ותיאר את אשר ראה. התיאור הוא מאוד סכמאטי, אך ניתן לעמוד על פרטים שונים בעיר:

רחוב עמודים, המשתרע לכל רוחב המטבע, **משער אל שער**. רחוב העמודים הוא הידקומאנוס' של שכם, והשערים - שערי החומה. הימני שבהם הוא השער המערבי, בערבית של ימינו 'באב אל-עירבי', המהווה עד היום כינוי לאזור במערב הקסבה,

בשכונת יסמינה, ממזרח לצומת רחוב נאצר ורח' אל-פאטמיה. השער השמאלי שבמטבעות הוא השער המזרחי של ניאפוליס, מעט ממערב לאתר שהיה בו 'בניין הממשלי' וממזרח לימסגד הגדול 'גי'אמע אלכביר'. גם אזור זה נקרא עד היום 'באב אלשארק', כלומר: 'השער המזרחי', אע"פ שאין באזור כל שער.

מטבע העיר שכם (250 לספ"ה"נ לערך)

תיאור העיר ע"ג חצי המטבע: רחוב העמודים ושני שערי העיר. מעבר להם, מדרום, הר גריזים ושתי פסגותיו. גרם מדרגות עולה מהעיר אל המקדש בתל א-ראס.

תרשים סכימטי של מטבע העיר שכם

תרשים מטבע העיר שכם

תיאור העיר מכיוון צפון. רחוב עמודים ושני השערים בצדדיו.

ברקע - הר גריזים. אל המקדש האלילי בתל א-ראס עולה גרם מדרגות. אל המזבח השומרוני בפסגת ההר עולה שביל בערוץ הנחל.

תיאור החלקים האחרים של העיר חורג מתחום הקסבה, ונפרט אותם בקצרה: מהשער המזרחי יוצא שביל ברור, המטפס אל האוכף שבהר גריזים. להר יש במטבעות שתי פסגות, כפי שיש לו במציאות. הפסגה הגבוהה, 881 מ' מעל פני הים, ועליה שרידי העיר השומרנית ואתריה הקדושים. במטבעות מתואר מזבח בלבד, והכוונה היא למקום הפולחן השומרוני. הפסגה הנמוכה, היא הצפונית יותר, הנמוכה מפסגת ההר, והיא המוכרת בשם 'תל א־ראס'. בפסגה זו הוקם בתקופה הרומית מקדש אלילי, אליו הוביל גרם מדרגות ענק, מאזור 'באב אלשארק'. רוחב גרם המדרגות היה כ־10 מטר; והוא כלל כ־1,500 מדרגות (כדבריהם של אפיפניוס הקדוש ופרוקופיוס מעזה, ולא 300 מדרגות בלבד כדברי הנוסע האלמוני מבורדו). שרידיו התגלו בחורף 1934, ע"י הכהן השומרוני יעקב בן עזי (לימים כהן גדול) שדיווח עליהם לפרופ' בנימין מזר (אז מייזלר), ותועדו על ידי א' רייפנברג ועל ידינו, שנים לאחר מכן. המקדש והמדרגות מתוארים במטבעות. בשטח ניתן לאתר את שרידי המקדש בפסגת 'תל א־ראס', ואת שרידי המדרגות במדרון העולה אל הפסגה מאחורי ה'מקאס' (מסגד) הידוע בשמו 'ריג'אל אל עמודי' (רגלי העמודים), במזרח העיר העתיקה, ממערב לאתר בו היה 'בניין הממשל הצבאי' של שכם. המדרון הצפוני של הר גריזים, מתואר במטבעות כמדרון מיוער - כאז כן עתה - ומבנים בודדים פזורים עליו. שרידיהם נתגלו בחפירות שערך י' מגן בסמיכות למקדש ולגרם המדרגות.

תיאור שכם-ניאפוליס

במפות הפסיפס ממידבא ומאום א־רצאץ

שלא כתיאורה של שכם במטבעות, המתואר מצפון, מהר עיבל, הרי שתיאורה במפת מידבא תואם את המפה בכללה, והעיר מתוארת בה מכיוון מערב למזרח. דומה שהמתאר ריחף באוויר מעל הים התיכון, וממרומי מעופו תיאר את (הארץ כולה, ואת) שכם.

חומת העיר, השער המזרחי והכנסייה הגדולה. ניתן להבחין בברור בחומתה של העיר, המהווה כיום את קצה הקסבה, המפרידה בינה לבין השטחים הבנויים בשיטות מודרניות. השער המזרחי של העיר, באב אלשארק, מסומן במפה באופן בולט, ויש, כנראה, לאתרו במקום כלשהו ממזרח למסגד הגדול, 'ג'אמע אלכביר', בינו לבין מבנה הממשל במזרח העמק, ככל הנראה במעבר בין הבנייה העתיקה לזו החדשה. גם המסגד עצמו מסומן במפה, אך בשל היות המפה קדומה לאסלם (...), אין מצוין בה מסגד, אלא - כנסייה. החוקר הצרפתי אֶבֶל שיער, ואבי-יונה הסכים לדעתו, שכנסייה זו היא הכנסייה האפיסקופלית שבנה הקיסר הביזנטי זנון. הכנסייה

הותקפה במרידות השומרונים בשנת 484 לספה"י, ושוקמה בידי יוסטיניאנוס. עם חשיפתו של מכלול הכנסייה בפסגת הר גריזים, וייחוס הבניה לימי זנון מחד ולימי יוסטיניאנוס מאידך, ברור הוא כי הרס הכנסייה במרד השומרונים מתייחס לכנסייה שבראש ההר, ולא לזו שבמזרח העיר. כנסייה זו, שאיננו יודעים עדיין את שמה, שימשה את תושביה הנוצרים של שכם הביזנטית. הכנסייה נהרסה עם הכיבוש הערבי, אך נבנתה מחדש בתקופה הצלבנית (להלן). עם גירושם של הצלבנים משכם, חזר מבנה הכנסייה והפך למסגד, המשמש כיום את המוסלמים בשכם, מסגד ג'אמע אלכביר.

מידבא, ממזרח לים המלח

המקור, זאב ח. ארליך, ז'אבו, תשנ"ה/1995

העיר שכם, והדקומאנוס שבה, על הזווית שבו, במפת הפסיפס באתרה ברצפת כנסית סט. ג'ורג'

אום א-רצאץ, ממזרח לים המלח

המקור, זאב ח. ארליך, זיאבו, תשנ"ה/1995

תיאור העיר שכם ברצפת הפסיפס בכנסית סט. סטפנוס: ניתן לראות את רחוב העמודים, הדקומאנוס של העיר, והזווית שבו.

הדקומאנוס והזווית שבו. מן השער המזרחי נמשכת במפה דרך ראשית, רחוב עירוני ראשי, משני צדדיו טורי עמודים וגגות רעפים אדומים. הרחוב נמשך מן השער המזרחי, המסומן במפה, לכיוון מערב, ככל הנראה אל שער נוסף, מערבי, 'באב א-עירבי' בלשון ימינו, שער שלא שרד במפה. רחוב עמודים זה, ממזרח למערב, הוא לב-לבה של העיר - ה'דקומאנוס מקסימוס'. כבר ציינו כי בשונה מערים רומיות רבות, בהן הרחוב הראשי סלול מדרום לצפון, הרי שהטופוגרפיה של שכס חייבה את מקימיה לבנות את העיר כמלבן שאורכו ממזרח למערב, וכך גם רחובה הראשי, ה'דקומאנוס'. למתבונן במפה בעיון רב, נראה כי רחוב ראשי זה איננו סלול בקו ישר ואחיד ממזרח העיר למערבה. נראה כי בנקודה מסוימת, במרכז העיר, סמוך לרחוב המוליך דרומה, חל שינוי בתוואי הרחוב, והוא מבצע פנייה קלה, סטייה קטנה ממסלולו הישר, הצפוי. בדיקה של האזימוטים השונים בשני קטעי הרחוב, והקבלתם למבני הציבור שלידם, כמו לציר של ג'אמע אלכביר (וג'אמע אלחנבלי, בחלקו המערבי, הקיים בשטח, אך לא שרד במפה), גילה כי סטייה קטנה זו, פניה קלה זו בתוואי הקדום נשתמרה עד ימינו: גם כיום סוטה הציר המרכזי העליון של הקסבה, באותה זווית ולאותו אזימוט, כמצוין במפה הקדומה!

קטע ארוך יחסית של הרחוב הראשי, ה'דקומאנוס מקסימוס', נתגלה בחפירות במרכז הקסבה. מתחת לבית-הספר ע"ש ט'אפר אלמצרי, בלב הקסבה, כ-40 מ' מצפון לתיאטרון. כמתואר במפת מידבא, יוצא מן התיאטרון רחוב נאה לכיוון צפון ומתחבר אל הדקומאנוס. קטע מרחוב זה התגלה בחפירה. הרחוב הראשי של שכס, הדקומאנוס, שהתגלה כאן, נמשך, כצפוי, ממזרח למערב, והוא נחשף לאורך של כ-25 מ'. ריצופו יפה, וניכר כי הושקע מאמץ לתקן את הליקויים שחלו בו משך שנות שימוש הרבות. כמו כל רחוב רומי ראשי, גם כאן שרדו בסיסי העמודים שעמדו בצדדיו. חלקם היה בשימוש משני במהלך הדורות. בחלקו הדרומי נראית תוספת של בנייה מן התקופה הממלוכית, בה הוצר הרחוב מ-11 מ' ל-4 מ' בלבד. שימוש ממלוכי זה ברחוב הרומי, אומר כי השימוש ברחוב היה במשך למעלה מ-1,000 שנה... גם אם הוצר הרחוב, וגם אם חלק מעמודיו נהרס ואבניו נלקחו לשימוש משני, הרי שתוואי הדרך נשמר, וכך הוא נשמר גם בדורות שלאחר מכן, למעשה, עד ימינו-אנו.

על חלק מן העמודים של הרחוב עבר תהליך מעניין. לא כולם כוסו בעפר או נפלו במהלך הדורות. כמה מהם שימשו מאוחר יותר בשימוש משני בעיר המאוחרת, והגבוהה במפלסה מהעיר המקורית. ברחוב נאצר, מדרום לג'אמע אלכביר מונח עמוד אחד ולידו בולטים מן הדרך שני עמודים נוספים. עמודים אחרים, כולם מן התקופה הרומית-ביזנטית, פזורים בצידי הרחובות של הקסבה, מטרים רבים מעל

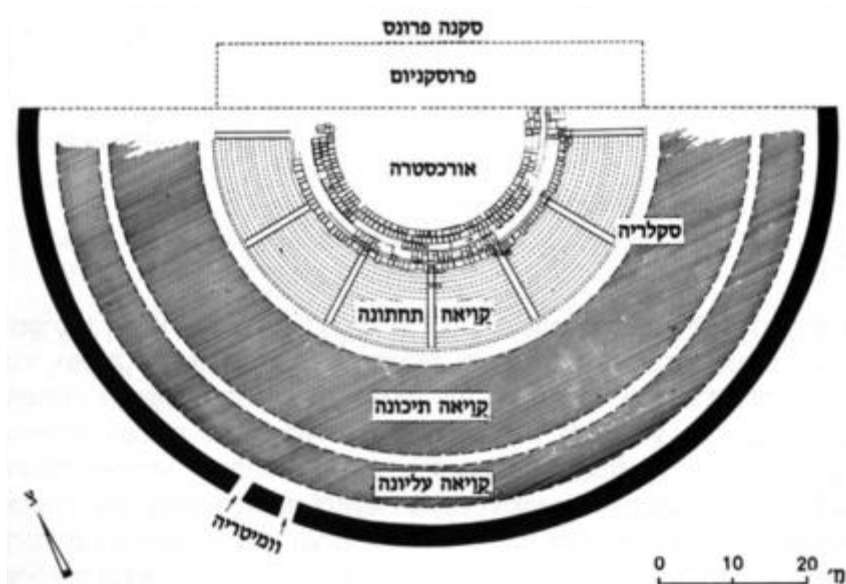
המפלס המקורי בו היו. אל קבר יוסף, כשלושה ק"מ ממזרח לקסבה, הועברו בתקופה הצלבנית שני עמודים, והוצבו משני צידי המצבה של יוסף, כשהם 'מציינים' את קברי אפרים ומנשה בני יוסף.

השער להר גריזים, ה'פרופיליאה'. מדרום-מזרח למסגד מסומן במפה שער. כפי הנראה הייתה זו מערכת מפוארת של שערים, ממנה יצאה הדרך, המסומנת במטבעות, אל פסגותיו השונות של הר גריזים, ובקרבנו החל גרם המדרגות הענק את טיפוסו אל פסגת תל א-ראס. בשלב מאוחר יותר, כנראה בתקופה הביזנטית, הוחלפה הפרופיליאה בשער רגיל למדי. הסיבה לכך נעוצה בעובדה כי רומי האלילית הפכה להיות נוצרית. המקדש האלילי בראש תל א-ראס פסק לתפקד, גרם המדרגות העולה אליו הפך מיותר, ואת מקום הפולחן על ההר תפסה הכנסייה שהוקמה בפסגה הגבוהה של הר גריזים, כנסיית 'מריה תיאוטוקוס', מריה 'יולדת האל'. כמובן שהדרך העולה אל ההר והכנסייה הפכה להיות חשובה יותר.

התיאטרון. ממערב למסגד, בקצה רחוב היוצא ממרכז העיר דרומה, אחד מרחובות ה'קרדונס' או אפילו ה'קארדו מקסימוס', ובצמוד לחומה הדרומית, מסומן מבנה עגול, גדול. חשיפתו, באקראי, תוך חפירת תעלה להנחת צינור מים, של קיר אבנים גדול, בעל מתווה סגלגל, הביאה לחפירה גדולה שחשפה את התיאטרון של שכם. בדרך מקרה שרדה באותו השטח חצר גדולה ולא בנויה, בלב השטח הבנוי בצפיפות של הקסבה. בוני התיאטרון ניצלו את המדרון התלול לצורת הקמת התיאטרון, ללא השקעה כמעט בהקמת בסיס מלאכותי למושבי-הצופים. המדרון הטבעי עשה זאת בשבילם. גם מיקומה של המחצבה מעל לתיאטרון, הקל על העברת האבני ממקום חציבתם לנקודת היעד שלהם.

זאת ועוד, הקמתו של התיאטרון במדרון הפונה צפונה הביאה, בדרך הטבע, להגנה מרבית מפני השמש הקופחת. התיאטרון היה מן הגדולים המוכרים לנו והיו בו למעלה מ-6000 מקומות ישיבה. מאבני-המושבים לא שרדה אבן, היות שאבנים אלו, המסותתות היטב נלקחו כבר בימי קדם, ובוודאי במהלך הדורות לשימוש משני במבנים סמוכים. נותרה רק החציבה בסלע עליה הונחו האבנים. אולם משורת האבנים הראשונה שרדו המושבים ועליהם חקוקים שמות שבטים ומשפחות מתושבי העיר באותה התקופה. מקומות אלה היו מקומות שמורים, למנויים ולנכבדים. גם מספור המושבים שרד והוא כולל את האותיות היווניות מ'-1 עד 21 (מ'אלפא' עד ליכפא-אלפא'). פריטים אדריכליים ששרדו מתארים את התיאטרון כמפואר ביותר, וכולל עמודים וכרכובים מעוטרים, פסלים שונים מסוגי אבן שונים. בתקופה הביזנטית, עת

הפכה הנצרות לדת השלטת, שונה מבנה התיאטרון והותאם לרוח התקופה. ההצגות הפאגאניות פסקו, וחלקו הותקן לפעילויות שונות של שעשועי-מים (מיומאסי). כיום - נמצאים שרידי התיאטרון באתרם, בין רחוב רשיקה וכביש עוקף קסבה תחתון, ליד צומת 'מדרגות סולם יעקב', מדרום ומעל לשכונת 'עקבה'.

שכם, תכנית התיאטרון

על-פי: י. מגן, שכם, אנציקלופדיה לחפירות, עמ' 1532

הנימפיאון. במרכז העיר. ע"פ תיאורה במפת הפסיפס, קיים מבנה בעל כיפה, כפי הנראה היה זה הנימפיאון, המזרקה של העיר, ששימשה כמקור צינור וכמקור מים לתושבי העיר. האתר טרם התגלה בחפירות, אך מקומו הוא, ככל הנראה, באזור שבין המסגד הגדול שבמרכז הקסבה, 'ג'אמע אלנאצר', ובין מעיין עין קריון. הצרפתי אֶבֶל חשב שהנימפיאון הוא המבנה המעוגל המתואר בדרומה של העיר, המזוהה כיום בוודאות כתיאטרון. קלרמון-גאנו סבר שאת הנימפיאון יש לאתר בעין קריון. ע"פ מקומו במרכז המפה, יש לאתרו במרכז העיר. נראה לנו כי למתקן המפה היה חשוב למקם את הכנסייה הגדולה במקומה, ולכן צייר את הנימפיאון מעט מצפון לרחוב הראשי, לידקומאנוס, למרות שהנימפיאון נמצא מעט מדרום לרחוב.

בית-הכנסת השומרוני 'חזן יעקוב'. ממערב לרחוב התיאטרון מצוי מבנה נוסף, צדדי. ייתכן והוא מציין את בית-הכנסת השומרוני העתיק 'חזן יעקוב', שנלקח מאת

השומרונים, והפך למסגד 'ג'אמע אלחצ'רה', 'המסגד הירוק', כיום - במערב שכונת יסמינה, קרוב לציר עוקף קסבה דרום, ע"י מעיין ראס אל-עין.

שכם, ג'אמע אל-חצ'רה

צילום: זאב ח. ארליך, זיאבו, תשמ"ח/1988

צריח (מינרט) מסגד אלחצ'רה. המסגד היה בעבר בית הכנסת שומרוני 'חזן יעקוב'. בצריח קבועה במהופך אבן מזוזה שומרונית, בה חקוקים עשרת הדברות.

שכם, ג'אמע אלחצ'רה

צילום: זאב ח. ארליך, זיאבו, תשל"ח/1978

המזוזה השומרונית לפני השחתתה. אבן המזוזה השומרונית, בה חקוקים עשרת הדברות, קבועה במהופך בצריח המסגד.

שכם, ג'אמע אלחצ'רה

צילום: זאב ח. ארליך, זיאבו, תשמ"ז/1987

המזוזה השומרונית לאחר השחתתה. אבן המזוזה השומרונית, בה חקוקים עשרת הדברות, קבועה במהופך בצריח המסגד. האבן הושחתה ורוב הכיתוב בה נעלם.

שכם, ג'אמע אלחצ'רה
צילום: מח"ט שומרון, 2008

הקארדו, ואולי שער בקצהו. לדקומאנוס, הרחוב הראשי של העיר, קיים רחוב צולב, לרוחבה של העיר, רחוב שצירו נמשך מצפון לדרום. בתיאורה של שכם במפת מידבא קיים רחוב צולב כזה בסמוך לשער המזרחי. יש להניח שהוא אחד עם הרחובות הקטנים, הסמטאות, הנמשכות ממרכז הקסבה לכיוון צפון. ואולי הוא התוואי של רחוב אלאנביאא ('הנביאים') או הרחוב ממערב לו ('הבלוקים'). מן ההיגיון הוא כי רחוב זה, כשהגיע אל חומת העיר, בחלקו המזרחי של רחוב פייסל של ימינו, הגיע אל שער נוסף בחומה. כך שעלינו להניח את עובדת קיומו של שער צפוני לשכם-ניאפוליס, באזור חיבורו של רחוב זה וחומת העיר. אמנם, ייתכן כי אין זה ה'קארדו' מקסימוס' ולכן השער יימצא לא כאן, אלא מעט מערבה יותר.

השער המערבי (?). הרחוב הראשי של העיר, הדקומאנוס, כיום - אחד משני הצירים המרכזיים של הקסבה, ממשיך אל מחוץ לאשר שרד במפה. גם חומת העיר ממשיכה אל מעבר למה ששרד. יש להניח כי בקצהו המערבי של הרחוב, במקום חיבורו עם החומה המערבית, היה קרוע שער. יש להניח כי מבנהו היה דומה לשער המזרחי, זה שנשתמר במפה. כיום - כך בעבר, משער מערבי זה של שכם-ניאפוליס, הובילו מערבה שתי דרכים: האחת - דרומה-מערבה, דרך קלקיליה וכפר סבא של היום, אל הנמל המרכזי ביפו, והשנייה - לצפון-מערב, דרך טול כרם ונתניה של ימינו אל הנמל המרכזי בדור/קיסריה. האזור המתאים ביותר הוא הנקרא בפי תושבי שכם עד היום 'באב א-ערבי', 'השער המערבי', ממזרח לצומת הרחובות נאצר ואל-פאטמיה.

משמעות העובדה, היא כי שטחה של שכם הרומית, 'פלאביה ניאפוליס', גדול יותר משטח הקסבה, ואפשר שמחוץ לקסבה יתגלו מבנים מן התקופה הרומית שבנייתם שונה מן הבנייה המאוחרת יותר. בנייה כזו כוללת אבנים גדולות, קירות עבים אך ללא חומר מילוי, יסודות מבנים חזקים במיוחד, מערכות מים - הן למים שפירים והן למי ביוב. תוכנית המבנים משתלבת בתוכנית העיר הרומית (ולא בתוכנית העיר מתקופות מאוחרות או מימינו).

משמעות נוספת קשורה להפרשי המפלסים! כל המתואר לעיל, העיר שקדמה לשכם הרומית, 'מעברתא/ממורתא', והעיר הרומית עצמה, 'פלאביה ניאפוליס', נמצאות כיום במפלס הנמוך כדי חמישה מ' ויותר, ממפלס חייה של שכם בת ימינו. הפרשי מפלסים אלה פירושה שהעיר שתוארה כאן, ולפני כן במפת מידבא, נמצאת לא רק מתחת למבנים הנראים לעינינו בקסבה של שכם, אלא אף מתחת למרתפים ולחדרים התחתונים ביותר של מבני הקסבה כיום. רק במקומות בודדים נחשפה שכם הרומית-ביזנטית לעין השמש, ורק באתרים נדירים לא נבנו מעליה מבנים מאוחרים יותר.

המפלס הרומי-ביזנטי התחתון

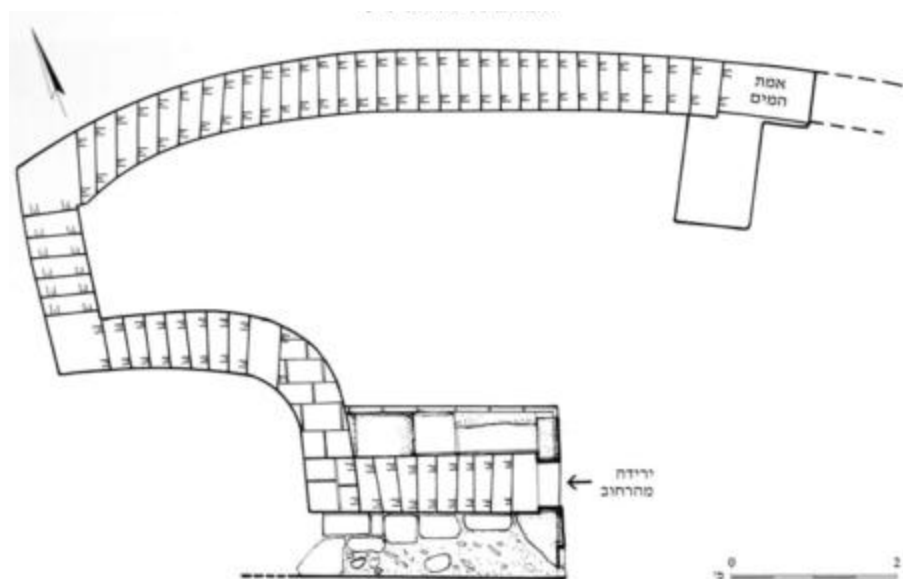
מעיינות בשכם

מבנה הסלע, החלחול והניקוז התת-קרקעי השונה של הר גריזים ושל הר עיבל, הביא למצב של נביעות מים רבות במדרונות הצפוניים של הר גריזים, לעומת נביעה אחת בלבד, עין סיכר, במורדות הר עיבל. גם קו פרשת המים הארצי, העובר במזרח העמק, ממזרח לשכם-ניאפוליס, הביא לכך שבשטח העיר עצמה, הקדומה והמודרנית קיימות נביעות רבות. בספרות השו"ת (ספרות של שאלות ותשובות הלכתיות) בימי הביניים, ידעו לציין כי בשכם יש מעיינות 'כמניין שכמ"ה' ('שכמ"ה' בגימטריה עולה לסך של 365 מעיינות)! ברור שיש כאן משחק לשון יפה, אך נביעות המים הרבים שבעיר ובסביבותיה, הן אלה שהצמיחו רעיון זה. לנביעות רבות בשכם קידומת 'עין', המציינת נביעה, מעיין, וחלקן בעלות קידומת 'ביר' או 'ביאר', המציינת באר או בור, ביחיד וברבים. הכלל בשכם אומר כי אין לסמוך על אף אחד מהכינויים הללו. בחלק נכבד מן המקרים מדובר בנביעת משנה, נביעה זמנית, התלויה בכמות המשקעים של העונה החולפת. אולם בחלק נכבד מן המקרים מדובר במוצא מים נוסף שמקורו בתעלה או אמה הזורמת בסביבה, אך מקור המים, הנביעה, רחוק מאוד. כך, למשל, ביר אל-דולב שבמרכז הקסבה, הינו מוצא מן התעלה הראשית, שמקור מימיה הוא בעין דיפנה במגרש שהיה בעבר החצר 'כלא שכם', מבנה השלטון הטורקי. גם מי עין בלאטה, בכפר בלאטה הסמוך לתל הקדום של שכם, כשניים-שלושה ק"מ ממזרח למרכזה של העיר העתיקה, מקורם באותו עין דיפנה, והוא מגיע לכפר בלאטה בתעלה בנויה.

ואף-על-פי-כן רבים המעיינות בשכם. ולרובם מערכת תעלות תת-קרקעית, המזרימה את מימיהן (ומאפשרת שימושים נוספים, נסתרים מן העין...) אל מרחביה של העיר. מערך תעלות זה מהווה, למעשה, מתחם חיים שלם מתחת למפלס שמתחת למפלס העיר בת זמננו.

עין א-דיפנה, במזרח העיר, ואמת המים ממנו - מערבה. עין א-דיפנה (מקור השם הוא, ככל הנראה, יווני, וקשור למכלולי מים במרחב הלניסטי-רומי) הוא, ככל הנראה, המעיין הגדול והחשוב בשכם ובסביבתה. אמנם, נקודת נביעתו המדויקת נעלמת היא מן העין, אך נראה כי מקור הנביעה נמצא אי שם במגרש שהיה בעבר החצר מבנה הכלא, במזרחה של העיר כיום, ממזרח לשכם-ניאפוליס הרומית-ביזנטית, ולא הרחק מתל בלאטה, היא שכם המקראית. נביעתו גדולה ורציפה, והוא ממוקם בכניסה המזרחית של שכם, כאז כן היום, ובמפלס גבוה, המאפשר העברת מימיו בגריטציה וללא שאיבה לכל חלקיה של העיר, הקדומה כמו המודרנית.

מתחת לרחוב הראשי של שכם הרומית, הידקומאנוס', תחת יסודותיו של בית-הספר ע"ש ט'אפר אלמצרי, התגלתה מערכת מים גדולה. על מנת להגיע אל המערכת יש לרדת בלמעלה מ-50 מדרגות, למפלס הנמוך בכ-14 מ' מתחת למפלס הרחוב הקדום, כלומר כ-20 מ' ויותר מתחת למפלס החיים של הקסבה של שכם כיום. המערכת כוללת מערך מדרגות, בנוי ומסותת, המאפשר ירידה נוחה, בקומה זקופה, אל המפלס הנמוך.

שכם, המדרגות לאמת המים הראשית

על פי: י. מגן, פלאביה ניאפוליס, עמ' 60

תכנית גרם המדרגות מהרחוב הראשי של שכם הרומית, פלאביה ניאפוליס, אל אמת המים שעברה תחת הרחוב. 50 המדרגות ירדו לעומק של כ-14 מ'.

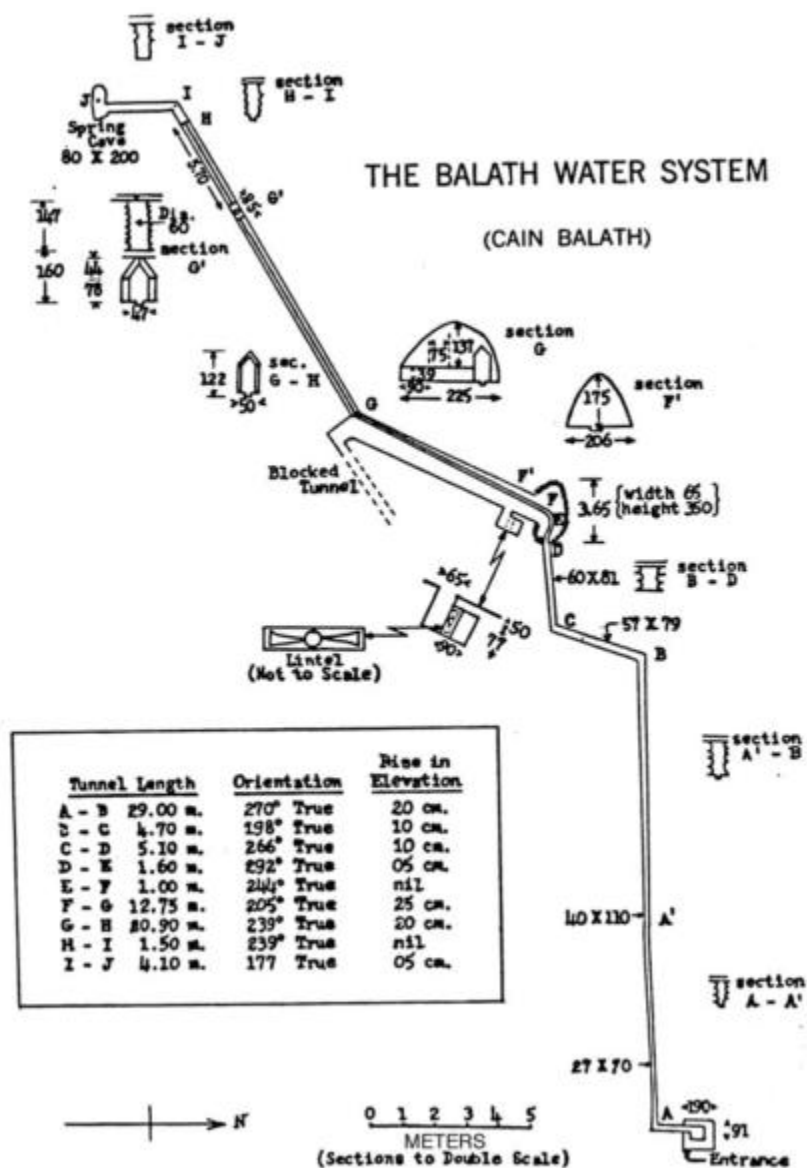
המים הגיעו אל המערכת, ולמעשה ממשיכים לזרום בו גם כיום, ממעיין עין א-דיפנה, הנובע במגרש שהיה החצר הכלא בשכם. המבנה, שנהרס בשנים האחרונות, שימש בעבר כמבנה השלטון בתקופה העותמאנית, ממזרח לבניין הממשל הבריטי ואחריו הממשל הישראלי, שאף הוא נהרס ואינו קיים כיום. קטע נוסף של מערכת זו נחשף סמוך למוצא המים, מתחת למבנה לכלא.

מהנקודה בה נחשפה המערכת, כאמור מתחת לבי"ס ט'אפר אלמצרי, יש אפשרות להתקדם בתוך תעלת המים מזרחה, במעלה הזרימה, לכיוון הנביעה, כ-70 מ', עד לאזור ביר אל-דולב. ייתכן שחפירה נוספת, מבוקרת או בלתי מבוקרת (...) תאפשר

התקדמות רבה יותר. מנקודת החשיפה ומערבה, ממשיכה התעלה לאורך מאות מטרים נוספים(!), אך היא סוטה ממסלולה שמתחת לרחוב הראשי, ומגיעה אל השכונות הצפוניות-מערביות של שכם הרומית. סטייה זו מרמזת על קדמותה של התעלה לרחוב הראשי שמעליה, וייתכן שיש לשייכה עוד לעיר הקודמת, 'מעברתא'.

עין א־דיפנה, במזרח העיר, ואמת המים ממנו - לצפון-מזרח. אמנם, אין בעיסוק באמה זו מן השייכות לקסבה, נושא סקירתנו, אך התובנות הנובעות ממנה מועילות גם לעיסוק במבנה התת-קרקעי של הקסבה. מעיין הכפר בלאטה נובע בסמוך למסגד הכפר, ממזרח לתל הקדום. לאחר בקשות שונות בדקו חופרי התל, בראשות ר"י בול את מערכת המים של המעיין. אם סברו תחילה שמקור המים קרוב לתל, הרי עד מהרה התברר. מי המעיין מגיעים בנקבה, בנויה בידי אדם, ככל הנראה חלק ממפעלי המים של שכם-ניאפוליס הרומית, מכיוון בלתי-צפוי לחלוטין - מדרום-מערב, מהמגרש שהיה בעבר החצר 'כלא שכם', ממימי עין א־דיפנה. המים מוזרמים בתעלה ממקורם, הפעם לא מערבה אל העיר החדשה, הגדולה שנבנתה זה מקרוב, אלא דווקא מזרחה, אל שולי הכפר העתיק והתל הקדום, שם הם נובעים מ... בטן האדמה. עוד ייאמר, כי התעלה הייתה חסומה בחלקה בחסימת-בטון חדשה-יחסית. התברר כי היו אלו הבריטים בתקופת המנדט, שדאגו שאסירים מבית-הכלא לא יימלטו אל החופש, דרך מנהרה קדומה זו.

עין קריון, בלב הקסבה (ליד מסגד אל-תינה. מקור השם הוא, כנראה, יווני). במדרון הר גריזים, בלבה של הקסבה. כפי הנראה, אין מדובר כאן במנהרת-מים, אלא בנביעה מקומית. עומקה הוא כ-8 מ' מתחת למפלס החיים בקסבה כיום. החוקר הצרפתי שארל קלמון-גאנו סבר, בשעתו, כי את המזרקה הראשית של ניאפוליס, ה'נימפיאון', אולי זו המתוארת במפת מידבא, יש לאתר כאן בעין קריון, ובמכלול המבנים ששרדו ממנו, ואשר רק חלקם גלוי. גם כאן קיימת מנהרה, המובילה את מי עין-קריון מן הנביעה אל מתחת לעיר.

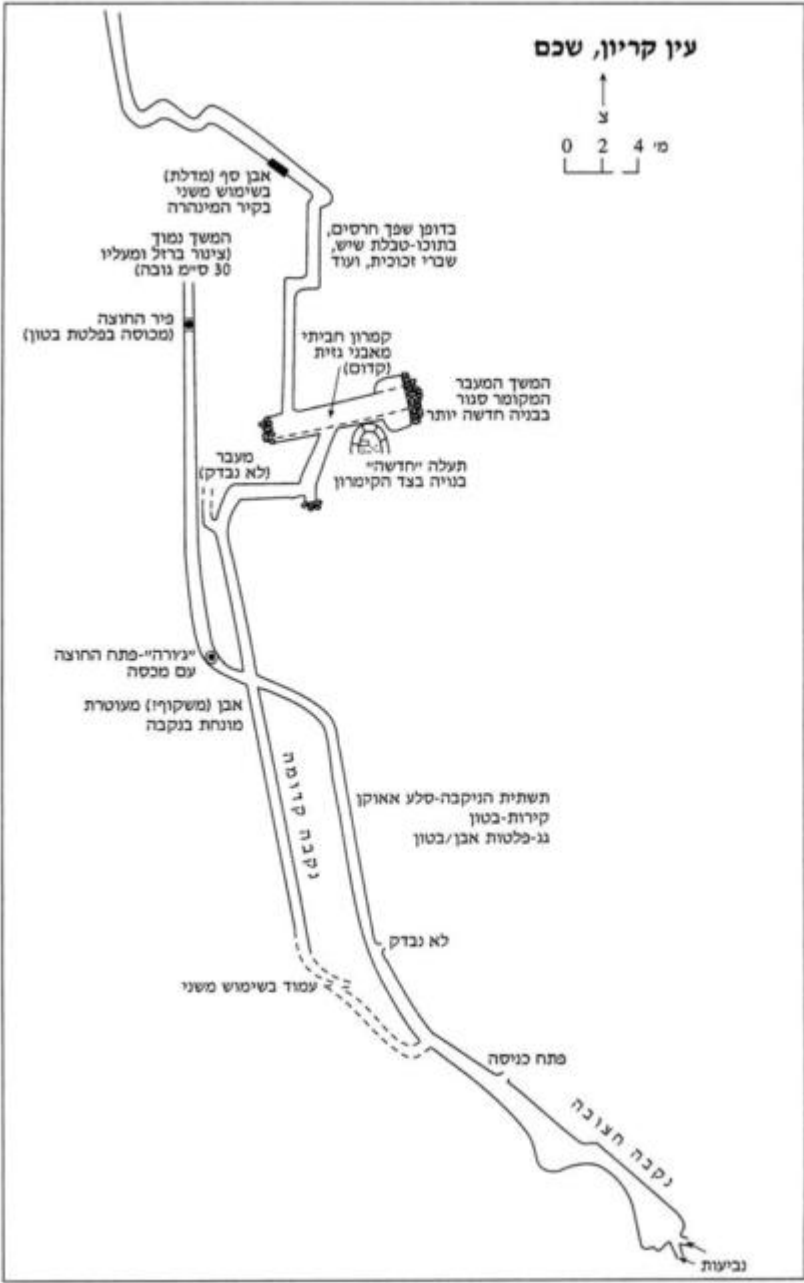

שכם, עין בלאטה, תרשים נקבת המעיין

המקור, ג' רייט, שכם - ביוגרפיה של עיר מקראית, ניו-יורק 1965

נקבת המים מנקודת הנביעה בכפר בלאטה לכיוון דרום-מערב, אל הנביעה של עין א-דיפנה בחצר 'כלא שכם'.

שים לב: חץ הצפון בפינה השמאלית התחתונה של התרשים. הצפון נמצא בימין התרשים.

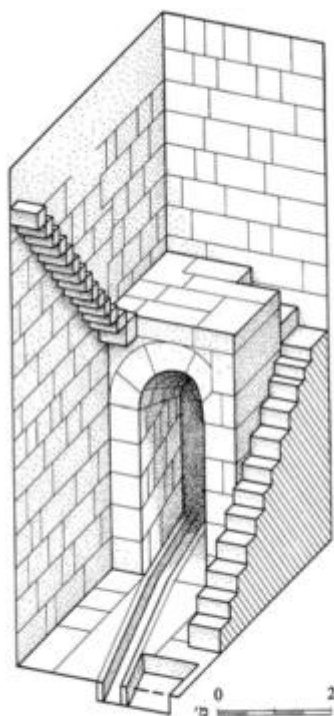

שכם, עין קריון

המקור, ע. פרומקין, מלח"מ - המרכז לחקר מערות בישראל

ראס אל-עין (בעברית: ראש-העין), במערב העיר. המעיין השני בחשיבותו בשכם, אף הוא מחוץ לחומותיה של ניאפוליס הוא ראס אל-עין, הנובע, אף הוא במורדותיו של הר גריזים, אך במערבה של העיר כיום. על חשיבותו תעיד העובדה כי השכונה המרוחקת כמה עשרות מטרים מנקודת הנביעה, בה יוצאים המים אל פני השטח, נקראת בשמו, 'חארת ראס אל-עין'. המיוחד במכלול המעיין הוא כי מדובר בנקודת ריכוז של תעלות רבות שנחצבו אל תוך ההר, לאורך כולל של עשרות מטרים, ע"מ לנקז כמות מים גדולה לנקודה אחת. מנקודה זו, בית המעיין, הבנוי כיום בגובה פני השטח, אך יש לרדת כ-10 מ' עד למפלס המים והתעלה, ומשם הובלו המים, מתחת לרחובותיה המערביים של שכם-ניאפוליס, אל השכונות המערביות והצפוניות של העיר.

המים הובלו בתעלות הבנויות במנהרות שבחלקן ניתן ללכת בקומה זקופה, או בהליכה שפופה (בחלק מהמנהרות ניתן לזחול בלבד).

שכם, ראס אל-עין

המקור, י. מגן, **פלאביה ניאפוליס**, עמ' 68

הצעת שחזור של חלק ממערך הכניסה למערכת הנביעה.

עין אל-עסל (בעברית: מעיין הדבש), במערב העיר, בשכונת ראס אל-עין. כיום משמש המעיין לשאיבת מים לשכם המודרנית. אך כ-20 מ' צפונה לו, מתחילה מנהרה מן התקופה הרומית, הנמשכת צפונה לאורך כ-110 מ'. יש להניח כי מנהרה זו הינה חלק ממכלול מפעל המים שראשיתו במפלס הגבוה יותר, בראס אל-עין. גם במנהרות אלו ניתן ללכת בקומה זקופה.

משמעות העובדה שנביעות רבות בתחתית המדרון של הר גריזים, שנלכדו ע"י בונה ומקימיה של שכם-ניאפוליס, והוכנסו לתעלות ומנהרות, הוא שתחת העיר הקדומה, כלומר, במפלס נוסף למפלס שתחת הקסבה של ימינו, כ-10-20 מ' מתחת למפלס הקסבה(!), קיים מפלס שלם של מנהרות, מחילות ותעלות. קרוב לוודאי שהידוע לנו הוא אך חלק מזערי מכלל המפלס הזה. למנהרות אלה נקודות כניסה ויציאה רבות, בחלקן במבנים קדומים, בחלקן במבנים ושטחים הרוסים ובחלקן בתוך חללים של מבנים קיימים המשמשים כיום את תושביה של העיר. ברוב המנהרות הללו זורמים גם כיום מי מעיינות חיים, המאפשרים קיום למי ששוהה בהן. ברוב רובן של המנהרות ניתן ללכת בקומה זקופה, ולעבור במהירות מנקודה לנקודה.

משמעות העובדה שצוינה לעיל, כי שטחה של שכם הרומית, 'פלאביה ניאפוליס', גדול יותר משטח הקסבה, והעובדה שמערכות מים שונות כלולות בשטח העיר הקדומה, הוא שייתכן שמחוץ לקסבה יתגלו מכלולי מים תת-קרקעיים מן התקופה הרומית. מכלולים אלה שונים ממערכות מים תת-קרקעיות מן התקופות המאוחרות יותר, כולל ממערכות בנות זמננו. המכלולים התת-קרקעיים מן התקופה הרומית מתאפיינים בבנייה באבנים גדולות, בקירות עבים אך ללא חומר מילוי, בתעלות מים תת-קרקעיות שניתן להיכנס ולצאת מהם בקלות רבה, ואף ללכת בהן בזקיפות קומה, במחילות והסתעפויות של תעלות המים הללו, ביציאות ופתחים בלתי צפויים ובלתי מוכרים לנו.

שלב הביניים: השלב הערבי הקדום

כיבוש הארץ בידי הערבים, בשנת 638 לספ"ה, הביא לשינוי גדול בדת השלטת, שהפכה מנוצרית למוסלמית, ובמנהגים הנובעים מכך. העיר שכם, כשאר ערי הארץ, המשיכה להתקיים, אם כי חלק נכבד ממבני הציבור שבה הפך למבנים פרטיים, למחסנים ולאולמות, או שנעזב ונהרס. במאה השנים הראשונות של השלטון המוסלמי בארץ, תחת בית אומיה, היה קיים עדיין חופש פולחן דתי, ויהודים כנוצרים המשיכו בחיי הדת שלהם, באין מפריע, וכמובן, גם בחיי היומיום הרגילים. אולם, רצף רעידות האדמה הגדולות בין השנים 746-775 לספ"ה, הבצורת והערעור שכללו אליהן, הקשיים הכלכליים במרחב, ובעיקר תפיסת השלטון בידי בית עבאס והעברת הבירה מדמשק הקרובה אל בגדד הרחוקה בשנת 762, הביאו לירידה תלולה בדופק החיים של הארץ כולה. מקומה של שכם לא נפקד בירידה דרסטית זו.

ברצפת הפסיפס שבכנסיית סט. סטפנוס, בחורבות אום א-רצאץ שממזרח לים המלח, מתוארת שכם, באופן שונה מתיאורי הערים האחרות בפסיפס. אם ניתחנו נכון את תיאורה של העיר, הרי חלקים נכבדים משכם נהרסו ברעידות האדמה ובעקבותיהן, ומתקין הפסיפס, או האדם שאסף את החומר מטעמו, אינו מתאר את העיר כולה אלא את הרחוב הראשי בלבד. גם כאן אין הוא מתאר את הרחוב כולו אלא רק את הנקודה המרכזית והמעניינת שבו - הזווית של הרחוב, זו המתוארת במפת מידבא, והקיימת עד היום ברחוב הקסבה העליון. ניתן, אם כן, לומר כי בשלהי המאה השמינית, הייתה שכם הרוסה ברובה הגדול. פה ושם נותרו ממנה מבנים שונים, ובמרכזה נשארו חלקים מהרחוב הראשי שלה - הדקומאנוס. במהלך השנים שחלפו שוקמה העיר אט אט, אך כנראה לא שבה לסדר הגודל של שכם הרומית-ביזנטית.

חשוב לציין כי במהלך השנים בהן הייתה שכם הרוסה ופגועה מרעידות האדמה, התכסה חלק ממנה בשכבות אדמה ועפר. כל רעידת אדמה, וכל שיטפון, בעיקר ממורדותיו של הר גריזים הגבוה, התלול והסמוך, מרבידים שכבות אדמה על העיר שלמרגלותיו. תופעות אלה מוכרות מהשנים הגשומות שהיו לאחרונה, בהן גלשו אל העיר כמויות אדמה וסחף ממורדות ההרים. שיקומה של שכם במהלך התקופה הערבית הקדומה, הרים למעשה, את מפלס החיים בה בכמה מטרים מעל לשכם הרומית-ביזנטית. אמנם, הדבר לא התרחש ביום אחד, אך תוואי הרחובות נשמר למרות שחלו בהם שינויים במפלס, ברוחב, בסוג הבנייה ועוד.

שכם, הריסות בית לאחר רעש 1927

המקור, אוסף תמונות, ירושלים

שיקום המבנה מחייב הריסת המבנים הסמוכים. יש להניח שכך נראתה העיר במהלך רעידות האדמה והשיטפונות של התקופה הערבית הקדומה (סביב שנת 750 לספ"ה). העיר המשוקמת נבנתה במפלס גבוה יותר, תוך שמירה על המתאר הקדום.

בסופה של התקופה הערבית הקדומה, עם בוא הצלבנים ב-1099, העיר כבר נמצאת במפלס הקרוב לזה של ימינו, כ-6-8 מ' מעל למפלס של ניאפוליס בתקופות הרומית והביזנטית. יש לשער כי שטחה של שכם בתקופה זו הלך והצטמצם.

שכם, שכונת קיסריה, לאחר רעש 1927

צילום: זאב ח. ארליך, זיאבו, תשל"ח/1978

מבנים הרוסים מרעידת אדמה, שפתחיהם נאטמים משפכי עפר ובוץ. יש להניח שכך נראתה העיר במהלך רעידות האדמה והשטפונות של התקופה הערבית הקדומה (סביב שנת 750 לספ"ה). העיר המשוקמת נבנתה במפלס גבוה יותר, תוך שמירה על המתאר הקדום.

אף כאן נציין כי הן העיר והן האזור כולו, יורדים ממרכז הבמה ההיסטורית, והופכים לאזור זניח ולא נחשב במרחב המוסלמי. התושבים, נוצרים ששרדו מן הקרבות ונשארו נאמנים לדתם, מוסלמים שבאו מרחוק או נוצרים שהמירו דתם, שומרונים שהלכו והתמעטו בשל המלחמות ובשל המרות הדת, ואולי בני לאומים ודתות נוספים, שכוחם אינו ניכר.

תיאורה של שכם בתקופה זו מצוי אצל מספר נוסעים, מהם עולה תמונה של עיר קטנה, מרובה במים, הגורמים לניקיונה.

בין הנוסעים נציין את אל-מוקאדסי, האומר, בשנת 985 לספ"ה: "שכם שוכנת

בין הרים. רבים בה עצי הזית וקוראים לה 'דמשק הקטנה'. היא נמצאת בתוך ואדי הנלחץ בין שני הרים. השוק שלה נמשך משער אחד של העיר ועד לשער השני [ראה תיאור העיר במטבעות הרומיות]. שוק אחד נמצא במרכז העיר והוא מרוצף יפה. בתוך העיר עובר נחל מים איתן, השוטף ומנקה את ריצוף הרחוב. בתיה עשירים ויש להם טחנות קמח מרשימות."

תיאור נוסף של יאקות, בשנת 1225 לספה"נ: "... שכם ידועה כעיר באזור השומרון, בין שני הרים, מוארכת אך אין לה רוחב, מרובת מים, כי היא דבוקה להר...". דימשקי, מתאר את שכם סביב שנת 1300, כך: "העיר שוכנת בין שני הרים, אך ממוקמת ברווחה. יש בה מים זורמים ומרחצאות רבים ונהדרים. יש בה גם מסגד יפה... העיר שוכנת כמו טירה בתוך גניה, והעצים בה מרובים. מייצאים ממנה שמן בכמות גדולה, ובמיוחד למסגד בדמשק. מן השמן מכינים גם סבון...".

אבן בטוטה (בשנת 1335 לערך): "מים רבים... שמן לייצוא לדמשק ולאזור... במרכז העיר קיים מסגד יפה ובו מאגר מים מתוקים...".

כבר הוזכר לעיל, כי למרות שינוי המפלס של העיר, הרי המתווה הכללי שלה נשמר. די לנו אם נציין כי שכם מתוארת כרחוב עמודים משער לשער כבר במטבעות הרומיות, הרי כך, למעשה, מתוארת שכם עוד בשנת 985, בפי אל-מוקאדסי, קרוב ל-1,000 שנה לאחר תיאורה הראשון. אם 'נקפוץ' לשכם של ימינו, הרי שבשני צדדיו של רחוב הקסבה הראשי מכונים האזורים בשמות 'באב אלשארכי' במזרח ו'באב א-ערבי' במערב, למרות שאין בהם שערים כלל.

משמעות העובדה שהעיר שמרה על המתווה שלה, למרות שכבות הסחף שהעלו את מפלס החיים בה, הוא שתחת בתי העיר בת ימינו, ותחת רחובותיה, קיימים חללים רבים ששימשו מבנים ורחובות בימים עברו. למרות אי השימוש בהם במשך תקופה מסוימת, קצרה או רבה, ייתכן בהחלט שימוש כזה או אחר, בימינו אנו. כל זאת במפלס הנמוך אך ב-4-6 מ' ממפלס ימינו. נמוך יותר, עמוק יותר - שוכנים שרידיה של שכם-ניאפוליס הרומית-ביזנטית, וגם בה רבים החללים התת-קרקעיים.

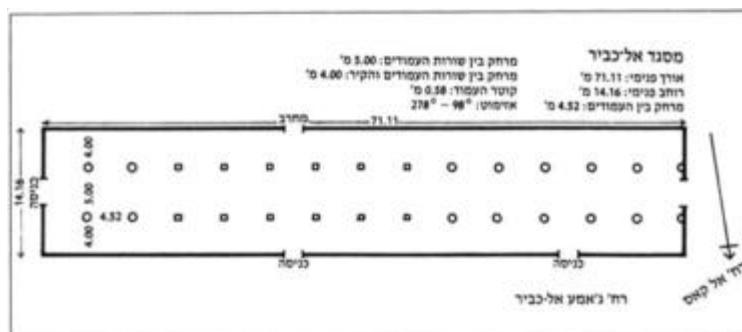
המפלס הצלבני-עות'מאני: מפלס ימינו

ייתכן, כי המיעוט הגדול, יחסית, של נוצרים בשכם שלפני בוא הצלבנים, יש בו כדי להסביר את כניעתה של העיר ללא כל קרב, בפני טנקרד ואואסטס דה-בולון, אחיו של גוטפריד מביוון, ממפקדי הצבא הצלבני, ב-1099. ב-150 השנים שלאחר מכן תשוב שכם ותעבור מיד ליד. בשנים 1152-1161 ידוע לנו כי שכם הייתה בשליטתה של מליסנדה, אשתו של פולק מאנז'ו, וקרוב לוודאי שהכנסיות שהוקמו בה, או חלק מהן, הן מאותו פרק הזמן. ב-1184, לאחר שנכשל בכיבושה של כרכ שממזרח לירדן, פנה צ'לאח א-דין אל-איובי אל מערב הירדן. הוא כבש את שכם, אך ככל הנראה לא גרם לה הרס רב. מעט לאחר מכן, לאחר ניצחונו בקרב קרני חיטין, ב-1187 שלח צ'לאח כוחות שונים לכיבוש הארץ כולה. כוח אחד בפיקודו של חזאם א-דין עמר אבן מחמד אבן לג'ין, כבש את השומרון. בשכם הצליח להגיע להסדר עם חלק מן התושבים - כנראה עם הנוצרים המזרחיים שבהם, שבמקורם היו תושבי העיר מלפני כן - מול הנוצרים שהגיעו מאירופה במסעי הצלב השונים, והיוו גורם זר בעיר. כיבוש זה לא נמשך זמן רב, והצלבנים השתלטו מחדש על העיר והאזור, אך בשנת 1263, כבשו המוסלמים שוב את שכם, הפעם תחת צבאו של הסולטן הממלוכי בייבארס, וגירשו ממנה בפעם האחרונה את הצלבנים. סביב שנים אלו, ב-1267, הגיע לארץ יהודי חשוב, רבי משה בן נחמן, הרמב"ן, שהגיע לעכו ומשם לירושלים, לקבר רחל ולחברון. בירושלים הוא מוצא שני יהודים בלבד, אחים צבעים, הוא מחדש את היישוב בעיר, ושולח לשכם להביא משם את ספרי התורה שהבריחו בני ירושלים במלחמה הקודמת, 'בבוא התתרים'. היש בידיעה זו כדי להצביע על קיומה של קהילה יהודית בשכם לפני ימי הרמב"ן? או שמא, הקהילה השומרנית הקטנה, מיעוט נרדף כמו המיעוט היהודי, הסכימה לקבל את ספרי התורה של יהודי ירושלים ולשמור עליהם??

יש להניח כי במהלכם של קרבות אלו נחרבו חלקים מן העיר, כפי שמלמדים סגנונות הבנייה השונים בקסבה של ימינו, אך ההריסות שוקמו והמבנים הוקמו מחדש, אם כי באופן שונה, וככל הנראה, גם על שטח קטן יותר, מאשר לפני כן. עם כיבוש העיר בידי הצלבנים, הם מיישמים בה את המטרה לשמה עשו את כל

הדרך ממערב אירופה עד הלום, ומכניסים אלמנטים נוצריים-מערביים אל תוך העיר המוסלמית-מזרחית. ראש לכול - הפיכת המסגדים לכנסיות. בשונה ממקומות אחרים, בהם הכנסיות הביזנטיות הפכו למסגדים, והצלבנים החזירו אותם לתפקודם המקורי, הרי בשכם קיים פער של כמה מטרים בין המפלס הביזנטי למפלס הצלבני. לכן, בשכם נאלצים הצלבנים לבנות כנסיות חדשות, אולי על בסיס המסגדים הקיימים, אך לא שיקום מחדש של הכנסיות הביזנטיות. בשל חוסר ידיעתנו את שמן המדויק של הכנסיות, נציין אותן ע"פ שם המסגדים המשתמשים כיום במבני הכנסיות האלה.

כנסיית 'ג'אמע אלכביר'. כך אנו מוצאים את הקמתה של הכנסייה הגדולה בשכם, במזרחה של העיר. ייתכן שכנסייה זו היא 'כנסיית הסבל והתחייה של ישו', שהוקמה בשנת 1168 בידי הקאנונים של כנסיית הקבר בירושלים, בתמיכתו של המלך הצלבני אמלריך. ניתן לשער שבמקום היה מסגד, שהוקם, במפלס גבוה, אך על מקומה של הכנסייה הביזנטית שהייתה במקום. כנסייה זו מוכרת כיום כ'המסגד הגדול', ג'אמע אלכביר. בדומה לכנסיות רבות, גם כנסייה זו פנתה מזרחה, ובמזרח המבנה היה האפסיס המקודש (האפסיס הוא החלק המקודש ביותר בכנסייה, והוא בנוי כמין חצי עגול, הבולט החוצה מקיר הכנסייה המזרחי. כיום האפסיס איננו קיים, כי המוסלמים הפכו את המקום למסגד, הרסו את האפסיס, ופתחו במקומו פתח נוסף למבנה). פתח הכניסה לכנסייה היו בקיר המערבי. בקיר זה שרד המתאר של פתח אחד לפחות, שנשתם, מאוחר יותר, בידי המוסלמים. איננו יודעים מה היה אורכה של הכנסייה. כיום, כאשר המבנה משמש כמסגד, אורכו, ממזרח למערב, הוא למעלה מ-70 מ'.

שכם, מסגד ג'אמע אלכביר

השרטוט: רותי אטיאס, עפרה

כנסייה צלבנית שהפכה למסגד: ציר המבנה הוא מזרח-מערב. הצפון - בתחתית התרשים. ציר המבנה באזימוט 278 - 98

שכם, ג'אמע אלכביר

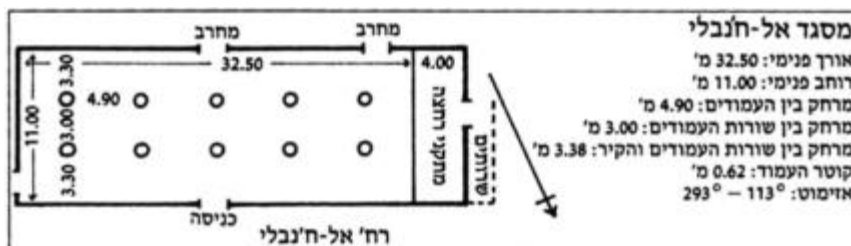
צילום: מח"ט שומרון

השער המזרחי של העיר מן התקופה הצלבנית, ממזרח לכנסיית ג'אמע אל-כביר

ייתכן שבעבר היה אורך הכנסייה פרופורציונלי יותר לרוחבה. רוחבה קרוב ל-15 מ' והיו בה שתי שורות של 14 עמודים בכל אחת (כיום - זו היא תוכניתו של ג'אמע אלכביר). מדרום לכנסייה, כיום מדרום לג'אמע אלכביר, בולטים מן הכביש/הדרך שני עמודים. עמודים אלו הם חלקם העליון של עמודים מרחוב העמודים הביזנטי, שעברו גלגולים שונים, ובסופם הם ניצבים כאן.

מעט ממזרח לכנסייה היה שער גדול, מקושת ומקושט בעיטורים נאים, שהיווה, ככל הנראה, את הכניסה המזרחית לעיר.

כנסיית 'ג'אמע אלחנבלי'. בחלקו המערבי של הרחוב הצפוני של הקסבה. נמצא מסגד 'אלחנבלי'. גם תוכניתו של מסגד זה, כתוכנית של 'המסגד הגדול', ג'אמע אלכביר, מעידה שהמבנה היה במקורו כנסייה צלבנית, קטנה יותר מזו המזרחית. אורך המבנה 32-36 מ' ורוחבו כ-11 מ'. פתחיו היו בקיר המערבי, אך מהם לא נמצא דבר.

שכם, מסגד ג'אמע אלחנבלי

השרטוט: רותי אטיאס, עפרה

כנסייה צלבנית שהפכה למסגד: ציר המבנה הוא מזרח-מערב. הצפון - בתחתית התרשים. ציר המבנה באזימוט 113° - 293°

האפסיס היה כצפוי בקיר המזרחי, בו קרוע כיום פתח צדדי. לכנסייה זו היו שני טורי עמודים, בכל אחד ארבעה עמודים ששרדו, וייתכן שהיה עמוד נוסף בכל שורה (אולי מוסתרים כיום בחדרי הרחצה וההיטהרות, הסמוכים, במערב המבנה).

בדיקת הכיוונים של שתי הכנסיות הצלבניות הללו, מגלה כי שתיהן אמנם פונות מזרחה, אך הן אינן בכיוון אחד, אלא קיימת סטייה קלה ביניהן. הכנסייה המזרחית, ג'אמע אלכביר, בנויה באזימוט 98-278, כמעט מזרח-מערב מדויק, ואילו כנסיית ג'אמע אלחנבלי בנויה באזימוט שונה, מערב-צפון-מערב - 113-293. לדעתנו יש להבין את השינוי הזה כך: שני המבנים מקבילים לדרכים הצמודות אליהם. הזווית הנוצרת משינויי האזימוטים מקורה בזווית שנוצרה בתוואי הדרכים. עיון במפת מידבא מגלה כי חלקו המזרחי של הדקומאנוס של שכם מוסט קלות מחלקו המערבי. נראה לנו לטעון כי זווית קלה זו בתיאור העיר במפת מידבא, אינו טעות אלא דיוק מרבי: הרחוב נטה קלות מן הציר המרכזי שלו. נטייה זו מצויינת באופן בולט בתיאורה של שכם-ניאפוליס במפת הפסיפס מאוס א-רצאץ. הנטייה הזאת בציר הרחוב, נשתמרה לאורך כל הדורות, גם עם שינויים כמו העלאת מפלס העיר, הצרת הרחובות, שינויי תפקוד ושימוש, ובא לידי ביטוי בצירי הכנסיות בתקופה הצלבנית. גם עם הפיכתן של הכנסיות למסגדים נשתמרה זווית קלה זו ברחוב, ובמבנים הסמוכים.

ועוד על עמודים: במזרח של שכם, מעבר לשטח העיר, ובוודאי מחוץ לשטח הקסבה, ממזרח לתל הקדום של שכם המקראית, ניצב מבנה קטן המזוהה כקברו של יוסף. בתוך המבנה ניצבה מצבת אבן מוארכת, עד שנופצה בידי ערביי שכם בתשרי תשס"א (מאורעות אוקטובר 2000, 'האינתיפאדה השנייה'). בשני צידי המצבה ניצבים (עד היום, למרות ההרס) שני עמודי גרניט קטנים.

על עמודים אלו קיימות עדויות החל משנת 1215, עת מספר עליהם ר' מנחם ב"ר פרץ החברוני: "...ומשם הלכתי לשכם, וראיתי קברו של יוסף הצדיק בן יעקב אבינו, בין שני עמודים של שיש, אחד לראשו ואחד לרגליו..." אולי יש להקדים בשנים ספורות את העדות הראשונה על עמודים אלה, מפיו של ר' יעקב בן נתנאל הכהן, שעבר בשכם סביב שנת 1211, והוא אומר: "... ויוסף הצדיק במערה, שתי תיבות, מדליקים נרות בכל ערב וערב..." אולי ה'תיבות' הללו הן העמודים הנזכרים. קרוב לוודאי שלפני כן, לא היו עמודים אלה כאן. במקורם היו עמודים אלה מעמודי ירחוב העמודים, ה'קארדו', של שכם הרומית והביזנטית, עמודים המתוארים במטבעות העיר, ובמפות הפסיפס ממידבא ומאום ארצא. הם הועברו לכאן בתקופה הצלבנית, סביב שנת 1210, קרוב לוודאי עם השינויים שעבר האזור, בעיקר בתפיסה הדתית שבו, במעבר בין האיסלאם לנצרות, עם בוא הצלבנים.

סילוקם של הצלבנים מהעיר ומהאזור, וכינון שלטון ממלוכי בתוכה, הביא לשינוי במעמדה של שכם, שהפכה מקבילה בחשיבותה לירושלים ולחברון גם יחד. היה זה הסולטן הממלוכי נאצר מחמד אבן קלאון, ששלטונו נמשך כ-42 שנה, שהכניס שינויים מפליגים בארץ בכלל ובשכם בפרט. הוא דאג להביא לשכם ולסביבותיה משפחות שונות הן משבטי ה'קייס', רובן נאמנות לו, שאותן יישב בעיר עצמה ובאזור שמדרום לעמק שכם, והן משפחות משבטי ה'ימן', להן חילק שטחים מצפון לעמק. בקרבות הגדולים בין ה'קייס' וה'ימן' בשנת 1486, רבו הסכסוכים הפנימיים בכל צד, ובסופן עזבו חלק מן התושבים את האזור.

שכם העיר נשארה בגודלה ובממדיה, קטנה, בגודל הקסבה של היום, חלקה הרוס וחלקה הלך והשתקם בימי הרגיעה שבין קרב לקרב. תחת השלטון העות'מאני, על עליותיו וירידותיו, הייתה שכם בירתו של השומרון. מיקומה במרכז, והיותה על קו פרשת המים המבדיל בין

תושבי ה'אל-משארק', המזרח, לתושבי ה'אל-מעירב', המערב, המשיכו להעניק לה יתרון על פני כל יישוב אחר. כמעט לאורך כל ימי השלטון העות'מאני, לפחות עד התערבות המעצמות לאחר 1840, היה מחוז שכם, והעיר בראשו, מחוז חזק ויציב, ששמר על עצמו מפני חדירה של כובשים או תושבים זרים מלהיכנס אליו. כל זאת - כלפי חוץ, ואף כלפי השלטון המרכזי. אולם בתוך-תוכו, תושביו היו מפולגים, ובריתות שונות ומשונות, בהתאם לצורך הרגעי-זמני ולרוח הנושבת, נכרתו או פורקו פעמים רבות.

עדנה זמנית הייתה לשכם במהלך המאה ה-17. עד לתחילתה של מאה זו, הייתה שיירת החג' המסורתית, יוצאת מקהיר למכה, בראשותו ובאבטחתו של אמיר השיירה. הסולטן סלים הראשון הנהיג שיירת חג' גם משכם. סכומי כסף רבים, שהופרשו ממסי האזור, הופנו למשימת שיירת החג', כוחות צבא רבים התרכזו בעיר, המסחר פרח והעיר ביססה את עצמה. כעלייתה כך נפילתה, ובעקבות סכסוכים פנימיים וחיצוניים, הועברה משרת אמיר השיירה משכם לדמשק, לאחר מותו של המושל המקומי, האמיר אבן-פרוח'.

סכסוכי משפחות ואיבה לשלטון המרכזי עמדו גם בעימותים בין אנשי שכם לטיאהר אל-עומר בשלהי המאה ה-18. איחוד בין משפחות אגא-נימר וטוקאן הביא לאי הצלחתו של טיאהר לכבוש את שכם, פעמיים, ובלידת ברירה חזר לעכו ולגליל. אולם טיאהר חזר לשכם לאחר שמצטפא באשא טוקאן רצח מלחים רוסים שנפלו בידיו בשבי ומשפחת גיראר הזמינה את טיאהר להיכנס לשכם וילשתות ממימי המעיין שבתוך העיר'. גם ביצורי הכפרים בסביבה לא עמדו מול הצבא מדמשק, וגם ההתבצרות במבצר סאנור לא הועילה לאנשי הר שכם. רציחתו של טיאהר סיימה את אירועי טיאהר והר שכם.

ימי ג'זאר פחה כמושל מחוז צידון, ואף ימי יורשיו סליימן ועבדאללה, התאפיינו, כימי קודמו, ביחס של 'הפרד ומשול' לגבי הר שכם. תמיכתו של ג'זאר במשפחת טוקאן הביאה אוטומטית להתנגדותן של משפחות נימר וגיראר. והדבר גרם להתלקחויות מקומיות בשנים 1789, 1801, 1816 ו-1831. רק מול צבאות נפוליאון, שעבר במישור החוף בדרכו לעכו ב-1799, מצאו היריבים כוח להתאחד, ולו איחוד זמני. גם הפלישה המצרית והשלטון המצרי בארץ בין השנים 1831-1840, לא

הביא לרגיעה בין המשפחות היריבות. ואולי תמונה בולטת למתיחות התת-קרקעית (האנושית, לא הגיאוגרפית-פזיית) בין המשפחות בשכם, מתיחות רבת שנים, העלולה לפרוץ אל מעל לפני השטח בכל רגע, יש בפרסום חלק אחד בלבד מתוך שלושת חלקיו של ספרו של חסיין א-נימר 'תאריח אל-נאבלוס ואל-בלקאע'. משלושת חלקיו של ספר זה, הסוקר את תולדות האזור, בעיקר בעיניו של 'מתבונן מבפנים', בן לאחת המשפחות המעורבות בכל עניין בשכם ובסביבותיה, הופיע עד היום רק חלקו הראשון. גם הוא נאסר להפצה בשכם. ברור, אם כן, כי פרסום חלקיו האחרים של הספר, למרות עיסוקם בענייני העבר, יהיה טעון פרשנות כזו או אחרת לאירועים מזמנים עברו, פרשנות שיש בה כדי להצית אש, בין הפלגים הניצים, גם כיום.

אודות השומרונים בשכם בימי הממלוכים והעות'מאנים, אנו שומעים על קהילה קטנה, אמנם מגובשת ובעלת מסורת ושושניות, אך היא הולכת ומתמעטת, ולמעשה עומדת לפני כליון. בסופה של התקופה, עם בוא האנגלים מונה הקהילה השומרונים כולה, מנער ועד זקן, טף ונשים, 146 נפש בלבד. רובה מזדקנת, הנשים ברובן מעבר לגיל הפריור, ומכל הקהילות מדמשק ועד קהיר, נותרה רק הקהילה הקטנטנה בשכם וכמה שומרונים בודדים, העובדים בטול כרם, ביפו ובמקומות נוספים.

בסבך האירועים של 400 שנות שלטון עות'מאני, ולפניהם כ-200 שנות שלטון ממלוכי, ידוע לנו על קהילה יהודית בשכם. רובם צאצאים של תושביה היהודיים של שכם בעבר, 'מוסתערבים', חלקם מקרוב באו, מקהילות אגן הים התיכון. הקהילה הייתה ענייה ומרודה ונסמכה על קהילת יהודי ירושלים. אעפ"כ השקיעו מאמץ בהפניית אורחים אל קבר יוסף, ותרמו לאחזקתו. שטח בית העלמין של הקהילה, ואף חלקה נוספת, ידוע ומאותר בגבולה המערבי של הקסבה. רובו פנוי מבנייה גם כיום. אחרוני הקהילה עזבו את העיר בעשור הראשון של המאה ה-20, אולם אחרים הגיעו במקומם וניסו לקיים במקום חיי קהילה, ניסיון שלא צלח...

המוסלמים, שכבשו את שכם מסלקים את הצלבנים, מחזירים להם באותה המטבע ממש: מסגדים שהפכו לכנסיות, חוזרים והופכים למסגדים. כך במסגד הגדול בשכם, ג'אמע אלכביר, נהרס האפסיס במזרחו, נאטמים הפתחים במערבו, נפרץ פתח ראשי (ופתחים נוספים) בקירו הצפוני, ונחקק מחראב בתוך עובי קירו הדרומי, ומבנה הכנסייה הצלבני, הופך למסגד לכל דבר. כך הדבר גם בכנסייה המערבית יותר, ההופכת, באותן פעולות בדיוק, למסגד ג'אמע אלחנבלי.

שכם, ממערב לקסבה

מקור, שבות וארליך, **בית העלמין היהודי העתיק בשכם**, עמ' 278.
 בית העלמין היהודי של קהילת יהודי שכם ב-500 השנים האחרונות, וכנראה גם 500 שנה לפני כן.
 ע"פ מפה בריטית משנת 1929. עדכון משנת 1944.

בהזדמנות זו, של הפיכת כנסיות למסגדים, עובר תהליך דומה גם על בית הכנסת השומרוני 'חזן יעקוב' במערב הקסבה, בחרת אלסמרה, תת-שכונה של שכונת יסמינה. בית הכנסת הופך למסגד, תהליך שעבר על בית כנסת זה כבר בתקופות קודמות, אך תמיד הוחזר לעדה השומרונית. הפעם, תחת השלטון הממלוכי מופקע בית הכנסת מידי השומרונים והופך למסגד בשם 'אלחצירה', 'הירוק'. בצריח המסגד

קבועה, במהופך, אבן מזוזה שומרונית בה חקוקים עשרת הדברות. בשנים האחרונות, הושחתה אבן זו, ורוב הכתוב בה נעלם.

מבני ציבור בסבך מבני המגורים. על סביבתם של המסגדים יש להתבונן כמו על סביבתן של הכנסיות שקדמו להן: מבני המגורים נמוכים, צפופים וצמודים למבני הציבור. הכול נתון בצמידות קרובה ביותר. הקירות האחוריים של העיר, מימי הרומאים דרך ימי הביזנטים, עברו למוסלמים הקדומים אל הצלבנים-הנוצרים ועד ל-600 השנים האחרונות של מוסלמים ממלוכים-עות'מאנים, כאז כן עתה, חומת העיר צמודה אל רצף הבתים החיצוניים. תעיד על כך העובדה שההשוואה בין שכם בסקר הבריטי שנערך תחת השלטון העות'מאני, בשנת 1885, למבנה העיר בסיומה של מלחמת העולם הראשונה, 1918, מגלה שינויים מעטים בלבד. העיר עצמה כללה את שטח הקסבה עד לאמצע המאה ה-19.

תצלום אוויר אנגלי של שכם (1917)

מקור, זאב ח. ארליך, זיאבו, השומרון במלחמת העולם הראשונה, עמ' 13
העיר כוללת את שטח הקסבה, ברצף מזה אלפיים שנה, ובתים בודדים מחוצה לה.

כאמור, 'היציאה מן החומות' בשכם החלה רק בשלהי התקופה העות'מאנית, ועד לשלב זה, הבנייה הייתה אך ורק בתוך העיר. כאן יודגש כי השלטון העות'מאני, בכל מרחב שלטוני, ולא דווקא בארץ ישראל, הלך ונחלש לקראת אמצע המאה ה-19. תעיד על כך ההשתלטות המצרית על הארץ בעשור השנים 1831-1940. כדי להשיב את שליטתם במרחב, נעזרו השלטונות העות'מאניים במעצמות המערב הנוצריות. עם שוך הקרבות, 1840, וסילוק המצרים מארץ ישראל, החל שלב הפירעון: כל המעצמות דרשו דריסת רגל בארץ. לא רק דריסת רגל סמלית, של מבנה או נציגות, אלא נוכחות ממשית, הכוללת הקמת מבנים, מבני דת, מבני סעד, מבני אכסניה ומגורים, ואף רכישת שטחי קרקע נרחבים. דריסת הרגל של מעצמות המערב כללה הקמת שגרירויות ונציגויות שלהן בארץ, מינוי קונסולים מטעמם בקרב התושבים הוותיקים וההשתלטות גוברת והולכת בכל מרקם החיים הקיים בארץ. כך ניתן להבין את 'היציאה מן החומות' בירושלים, משנת 1840 ואילך, כך הוא הדבר גם בערים אחרות, אם כי לא באותה השנה ממש, וכך הוא גם בשכם.

שכם (כנראה, מורדות הר עיבל)

מקור, זאב ח. ארליך, זיאבו, **השומרון במלחמת העולם הראשונה**, עמ' 21
מבנים אירופאים מחוץ לקסבה. ניכרים בגגות הרעפים. מפקדת הצבא הגרמני-עות'מאני במלחמת העולם הראשונה (1917). צילום: ד"ר נתן וילהלם וולף, באדיבות בתו, גבי מרגלית רוזוליו, כברי.

חומת הבתים החיצוניים. בסקר הבריטי (P.E.F. 1882) מתוארת שכס, בשטח הקסבה של היום בלבד, ללא חומה, אך עם בתים חיצוניים הצמודים זה לזה ויוצרים חומה טבעית, כך המצב גם לאחר כ-30 שנים, עם תום מלחמת העולם הראשונה, ב-1918. אם בסקר הבריטי מצוינים תשעה שערים לעיר, פתחים בין הבתים החיצוניים הבנויים ברצף, הרי שזהו המצב גם בסוף המלחמה, 1918. שער אחר מתשעה שערים אלה, ואין הכוונה ל'שער' במובנו הרגיל אלא לפתח של סמטה ברצף הבתים, 'באב א-עירבי' (השער המערבי), קיים עד היום, מעט ממזרח לומת הרחובות נאצר ואל-פאטמיה, במערב הקסבה.

'הציאה מן החומות'. בעשרות השנים האחרונות של השלטון העות'מאני בשכס, כאמור, שנים ספורות לאחר שנת 1840, החלה הבנייה מחוץ לחומותיה. מספר מבנים אירופאים בהמשך הקסבה ממערב לה ומעט מצפון לדרך פייסל, במדרון הר עיבל. בתים אלו ניכרים בגגות הרעפים שלהם, סימן היכר בולט לבנייה אירופית בארץ ישראל בשלהי השלטון העות'מאני. שיתוף פעולה בין העות'מאנים למעצמות המערב הביא לסלילת מסילת הרכבת החיג'אזית, שסעיף שלה עבר בעמק יזרעאל, ומוכר לנו בשם 'רכבת העמק'. בתחנת אל-פולה, היא עפולה, הסתעפה מסילה נוספת לכיוון דרום והגיעה עד לטול-כרם.

בדרכה, עברה המסילה בצפון השומרון, חצתה את רכס רמין במנהרה(!), היחידה בשומרון ובארץ בכלל, והגיעה לתחנת הרכבת אל-מסעודיה, סמוך לתל שומרון, סבסטיה. כאן פנה סעיף נוסף של המסילה מזרחה, לשכס, והגיע לתחנת הרכבת בשכס (המבנים קיימים עד היום מדרום לרחוב פייסל, ממזרח לרחוב אלאנביאא). חנוכת התחנה הייתה בשנת 1906, בשטח הפתוח, המרוחק, אז, מבתי-חומותיה של שכס. גם ממזרח לעיר נבנו מבנים חדשים-יחסית, אלא שכאן הייתה הבניה עות'מאנית-מזרחית ולא אירופאית, כבמערב העיר. כוונתנו למבנה הגדול ששימש עוד מתחילת בנייתו כבית הכלא של שכס. המבנה נבנה בנקודה הצרה ביותר של עמק שכס, כיאה למטרתו הביטחונית-שלטונית. מבנה זה הוקם בשנת 1875, ובשנים שלאחר מכן נבנו בסמוך לו מבני-שירות ומגורים של גורמי-הביטחון בעיר. לא בכדי יקימו הבריטים מאוחר יותר, לאחר שיכבשו את האזור מידי העות'מאנים במלחמת העולם הראשונה, את מבנה השלטון שלהם, 'ממשל שכס', בצמידות לכלא שכס העות'מאני, שני המבני המאסיביים ב'צוואר הבקבוק' של עמק שכס.

שכם, תחנת הרכבת

צילום: זאב ח. ארליך, זיאבו, תשמ"ז/1987

מבנה הקיטור בתחנת הרכבת בשכם. רח' פייסל ממזרח לרח' אלאנביאא.

שכם, 1936. יציאת רכבת מתחנת שכם

אוסף תצלומים, ירושלים

גגות-כיפה וגגות אחרים. נחזור לקסבה. ראשית ייאמר כי גגות הבתים, הנמוכים והצמודים למבנים הציבוריים, היו בנויים, רובם ככולם, עם תקרה מקומרת, דמוית כיפה. כיפות הבתים היו שטוחות, כעין בועה שטוחה, או בולטות כחצי כדור, אך רוב מוחלט של בתי העיר היה בעל גג כיפתי. גגות ישרים (של מבנים מוסלמיים) וגגות רעפים (של בנייה מערבית-אירופאית), החלו, כאמור, רק בשלהי המאה ה-19.

שכס, מבנה הממשל העות'מאני, לימים 'כלא שכס'

מקור, זאב ח. ארליך, זיאבו, **השומרון במלחמת העולם הראשונה**, עמ' 11
נבנה ממזרח לעיר העתיקה של שכס, בנקודה הצרה ביותר בעמק. מימין: תחתית הר גריזים. משמאל:
תחתית הר עיבל. נהרס בשנים האחרונות. תצלום אוויר אנגלי, ספטמבר 1918.

בנייה לגובה ועירוב סגנונות. לאורך כל השנים הייתה בשכס, כמו בכל המזרח, הקפדה על אי-בנייה בשטח חקלאי. משמעות הדבר בשכס היא שרובה של העיר, קרי הקסבה, בנוי על מורדותיו של הר גריזים, מגבול העמק אל קו מחצבות האבן שבדרום. השטח מצפון לעיר, משני צידיו של רחוב פייסל של היום, הדרך הקדומה שחצתה את עמק שכס, השטח כולו היה חקלאי. גם ממערב לעיר, אל תוך העמק, שימש השטח לגידולים חקלאיים ולכן לא נוצל לבנייה. מעט נבנה ממזרח לעיר, וגם כאן הבנייה הייתה בידי השלטונות, ולא בידי גורמים פרטיים. מצב דברים זה הביא לכך שכאשר נתאפשרה בניית קומות, החלה בשכס בנייה לגובה. בשלהי המאה ה-19 כבר היו בשכס בתים בעלי שלוש וארבע קומות, ובודדים התנשאו לגובה של חמש קומות. שני

אירועים בתחילתה של המאה ה-20 הטביעו את חותמם על הבנייה בשכם, חותם המוכר לנו גם כיום: כיבוש הארץ, ושכם בתוכה, ע"י הבריטים בשנת 1918; ורעידת האדמה הגדולה בשנת 1927. כיבוש העיר הביא לעלייה ברמת הביטחון ולקשרי מסחר ענפים מבעבר, דבר שהשפיע על הבנייה אל מחוץ לעיר, ואפילו בשטחים חקלאיים; ורעידת האדמה הביאה את פרנסי העיר להרחיב מעט את סמטאותיה של העיר העתיקה, הקסבה, במקומות בהם נהרסו בתים ולא שוקמו. המגורים בתוך הקסבה נעשו סבירים יותר, ביחס לחיים בה תחת העות'מאנים, אם כי, כמובן, המגורים מחוץ לצפיפות היו טובים בהרבה, אך רק לבעלי יכולת. אשר על כן החלה בתוך הצפיפות של הקסבה בנייה לגובה. כבר הוזכר כי עוד לפני בואם של האנגלים היו בתי קומות בתוך הקסבה, אך אלה היו מעטים במספר, עתה, לאחר הכיבוש בריטי, וביתר שאת לאחר רעידת האדמה של שנת 1927, החלה תנופה של בנייה לגובה. בנייה זו, שלא הייתה מתוכננת וללא כל פיקוח, הביאה להקמת מבנים ללא כל קו מנחה. הבולט בבניה לגובה בקסבה של שכם הוא העדר האחידות, ריבוי סגנונות הבנייה, ולעיתים אף בעלויות שונות על שטחים קרובים וסמוכים ביותר, חצאי קומות ואף חדרים שונים באותו מפלס השייכים לבעלים שונים.

אם הזכרנו את סגנונות הבנייה השונים, הרי שמלבד עירוב הסגנון המצביע על תת-תרבויות שונות, או על אילוצים שונים, דבר המעניין את החוקר, הרי שכאן עירוב סגנונות הבנייה הביא לתוכניות שונות של חדרים סמוכים באותו המבנה עצמו, או לקריעת פתחים או סתימתם במקומות לא הגיוניים ובלתי סבירים. נציין לדוגמה פתח רחב ומעוטר, המוליך אל חדרון קטנטן, ולהיפך - חלון שהורחב לכדי פתח, המוביל אל טרקלין גדול וחדר אורחים נרחב...

סגנון הבנייה המעורב, מתאפיין בשימוש בבלוקים ובבטון חשוף לצד בניית אבן מסותתת, נקייה ומעוטרת. הקו היחיד השווה בבנייה המעורבת הזו, הוא השימוש באבן מקומית. אבן גיר זו, נוטה לקבל גוון כהה בחלקים שונים שלה, ומביאה לכדי תמונה של מבנה ישן ואף עתיק, למבנים, קומות, חדרים, קירות, שזה עתה נבנו.

רחובות וסמטאות. סמטאותיה של הקסבה של שכם, כוללות מספר צירים ראשיים. המרכזיים שבהם הם שניים: רחוב נאצר, הרחוב החוצה את הקסבה ממזרח למערב, במרכזה, אך מעט מדרום לגוש הבתים המרכזי; מקביל לו, מעט מצפון, ומעט נמוך ממנו בשל תוואי הטופוגרפיה של העיר, הוא רחוב ג'אמע אלכביר או סוק אל-קדים. שני רחובות אלה הם מקבילים, אך יוצאים מנקודה אחת. הכיצד? ובכן, שני הרחובות הללו הם המשכה של הדרך שחצתה את שכם ממזרח למערב עוד מראשיתה (יודגש כי

שכם, מערב הקסבה. גגות ומבנים בעירוב סגנונות

צילום: זאב ח. ארליך, ז'אבו, תשמ"ח/1988

המדובר בציר החוצה את העיר ולא בדרך הראשית מירושלים לעמק יזרעאל, העוברת בצפון העמק, כיום דרך פייסל). תחילתה של הדרך במורד הר גריזים, בחלקו המזרחי. משם נמשכה בדרך, בשמה כיום 'צלחה א-דין אל-איובי', עד לפינת רחוב אלאנביאא. כאן נכנסה הדרך לתוך השטח הבנוי של העיר, בשער המזרחי, 'באב אלשארקיי', שאינו קיים כיום כשער או ככניסה אל העיר, אך ידוע בשם זה בין תושבי העיר. הדרך נמשכה מערבה עד לפני המסגד הגדול, 'ג'אמע אלכביר', לפני כן הכנסייה הצלבנית, שעמדה ע"ג מסגד שניצב על כנסייה ביזנטית, שעמדה, ככל הנראה על מבנה פולחני רומי-אלילי. מכאן התפצלה הדרך לכיוון שני הנמלים הגדולים של הארץ. בשטח העיר עצמה נמשכה הדרך, מפוצלת לשני רחובות מקבילים: רחוב נאצר, הדרומי והגבוה יותר; ורחוב ג'אמע אלכביר או סוק אל-קדים הצפוני יותר והנמוך מעט. במערב העיר, בשער המערבי, 'באב א-עירבי', נמשכו שתי הדרכים אל יעדיהן: הרחוב הדרומי, נאצר, נמשך בצידו הדרומי של העמק לכיוון קלקיליה, מערבה לכפר-סבא (הקדומה ולימים החדשה), עד לנמל הגדול ביפו, ואולי דרומה ממנו אל נמל עזה. הדרך השנייה, רחוב ג'אמע אלכביר, נמשך מערבה בצידו הצפוני של עמק שכם, אל טול כרם, ממנה אל חוף הים אל הנמל בקיסריה/דור ואולי צפונה יותר לנמל עכו (וחיפה).

משני רחובות אלו, שכיוונם, כאמור, מזרח-מערב, יוצאים רחובות העיר צפונה ודרומה. בשל הטופוגרפיה של שכם, היותה בנויה במדרונו הצפוני של הר גריזים, דרומה של העיר גבוה מצפונה. עקרונית, שולטים המבנים הדרומיים שבעיר על אלה הצפוניים. אמרנו 'עקרונית', בשל העובדה שהשליטה תלויה בגורמים רבים נוספים: גובהם היחסי של המבנים, קירות גבוהים, עצמים חוסמים ומסתירים ועוד. גם בתוך הרחובות עצמם תלויה השליטה בשטח במבנה הרחוב המדובר, החצר, הקומה.

שכם, שכונת קיסריה, סמטה מדורגת מקורה

צילום: זאב ח. ארליך, זיאבו תשלי"ח/1978

הסמטה מוליכה לרחוב עליון בחלק הדרומי של השכונה, במדרון התלול של הר גריזים. הרחוב העליון שולט 'עקרונית' על הרחוב הצפוני, הנמוך. הקירוי שולט על המעבר ברחוב.

לא כל הסמטאות בשכם הן בעלות אותו הרוחב, ולעיתים רבות, רוחבה של סמטה ורחוב משתנה מקטע לקטע. פניות חדות ברצף רחוב, 'זיגזג' ובנייה בתוך חלל הרחוב או חסרון בנייה, חצר צמודה לרחוב, כל אלה ועוד מהווים מגוון רחב של שינויים והפתעות במבנה הרחובות עצמם.

חצרות, 'חוש'ים ו'חאנ'ים. מן הרחוב/הסמטה נכנסים לחנות או למבנה. אולם בחלק נכבד מן השטח הכניסה מן הרחוב איננה ישירות אל מבנה המגורים אלא אל חצר, רחבה-יחסית, הנקראת 'חוש'. בחצר עצמה קיימים פתחים לחדרים או למכלולי מגורים. קירות החצר הם גבוהים במיוחד, שכן הם תומכים בקומות השונות של המבנה, המתנשא, לעיתים, לגובה של מספר קומות. לעיתים החצר רחבה מאוד, ויש שהיא כוללת אכסדרה מקושטת סביבה. חצרות מפוארות כאלה קיימות במבנים בהם התגוררו ענפים שונים של בני אחת מן המשפחות החשובות בעיר. במקרה של מגורי משפחה/בית-אב רחבה כזו במכלול מגורים אחד, הרי שכל המכלול נקרא בשם המשפחה/חמולה עם קידומת 'דאר'.

שכם 1927. חאן ווקאלי, חצר פנימית
סביב החצר שתי קומות בסגנונות בניה שונים (אוסף תצלומים, ירושלים)

היותה של שכם עיר מרכזית על תוואי דרכים חשובות, הביא להקמתם של מספר 'חאניים בעיר. ה'חאן' כולל חצר גדולה ומרווחת. סביבה חדרים לאחסון סחורות ולעיתים אף ללינת בעלי-חיים. בקומה השניה בנויים חדרים לשהייה של הסוחרים למשך תקופה קצרה-יחסית.

מן החצר עולות מדרגות אל הקומות השונות של הבית. יש, ובין קומות המגורים קיימים חללי-משנה ששימשו במקורם לאחסון, אך לעיתים הוסבו לחללי מגורים קטנים, ושוב ושימשו לאחסון. לחלק מן הקומות העליונות יש מרפסות, פתוחות או סגורות, 'שובכים' או חלונות, שחלק מפתחיהם פונה אל חלל החצר.

מן הרחוב כלפי מעלה. במבט למעלה, מכיוון ההליכה ברחובות הקסבה מתברר כי קו הרקיע, הנפרש להולך ברחוב, משתנה מצעד לצעד: מבתים בני קומה או שתיים, למבנים רבי-קומות, ולמבנים רבי-מפלסים, שאין אפשרות להבחין בבירור היכן מסתיים מפלס אחד והיכן מתחיל חברו. גם שינויי הסגנון של הקירות, חיצוניים כפנימיים, מקשה על ההבחנה בין מבנה למבנה ובין קומה ומפלס אחד לשני באותו המבנה עצמו. לעיתים נוספה לקו הבנייה מרפסת, גדולה או קטנה, ברוב המקרים מרפסת זו סגורה, אך חלונות, מכיוונים שונים, בעלי סורגים או תריסים שונים מקשים על זיהוי מדויק של הפתח או החלון.

מרפסות סגורות אלו, 'שובכים'¹ בלשון העממית, שולטות על מרחב הרחוב שמתחתן. לעיתים הן בנויות בקומה השנייה, אך יש והן בנויות בגובה של קומות מספר. יש, ומרפסות-שובכים אלו מחוברות ביניהם ויוצרות מעין שילוב של שני בתים משני צידי הרחוב, כולל 'המרחב האווירי' של חלל הרחוב. חיבור כזה של שתי מרפסות מהווה, למעשה, קירוי של הרחוב, אף אם הדבר לא תוכנן כך מלכתחילה.

סוג אחר של קירוי רחוב מצוי בקשת הבנויה בין שני צידי הרחוב ותקרה מתוחה עליה. יש וקירוי זה הוא זמני לעונה או תקופה, קצר באורכו, ואולי עשוי מחומר זול, פשוט ומתכלה. אך יש וקירוי הרחוב בנוי כך במחשבה תחילה והוא קבוע ויציב, מתמשך לאורך חלק נכבד מן הרחוב, והחומר ממנו הוא עשוי הוא חומר בניה קשוח - אבנים, מלט, בטון וכיו"ב.

מפלסים עליונים. לסבך הזה של רחוב בקסבה של שכם, יש להוסיף את ריבוי הקומות של המבנים. ראשית יש לומר כי אי-היציאה אל מחוץ לחומות העיר מחד גיסא, ולאחר היציאה - הרצון להישאר בתוך העיר מאידך גיסא, הביאו לבנייה לגובה. כמוזכר לעיל, הבנייה לגובה איננה מתוכננת והיא מתבצעת ללא כל פיקוח. התמונה הסופית המתקבלת, היא זו המוכרת לנו משכם ומערי-קסבה נוספות, של

¹ ראה 'בית גשר' (אלעקד)

גיבוב קומות, חדרים, קירות, ובהם פתחים, חדשים וישנים, חלונות חרכים וכיו"ב, ללא כל סדר וללא היגיון נראה לעין. לעיתים קיימת מערכת שלמה של מעברים במפלסים העליונים, בקומות העליונות ובגגות, וניתן לדבר על מפלס חיים נוסף - המפלס העליון, הכולל את הגגות והקומות הסמוכות אליהם.

קירוי מעל חלל הרחוב, ומועליו שתי קומות, שכם, 1920

אוסף תצלומים, ירושלים

קיימת אפשרות מעבר מגג לגג על גג הקומה העליונה. מימין: חלונות 'שובכים', אל תוך חלל הרחוב.

משמעות העובדה שהקסבה של שכס בנויה כגבב של מבנים בעלי קומות שונות ומפלסים שונים, בעלי פתחים, מרפסות וחלונות לא אחידים ובלתי מתוכננים, במדרון הררי תלול, בתוך סבך רחובות צרים, סמטאות, פינות, פניות ('זיגים') וחצרות, כאשר מבני הציבור והמוסדות השונים מעורבים במבני המגורים ובצמוד אליהם, מקשה על לימודה של העיר, ועל הבנת התנהלות החיים בה. קושי זה, קיים בימי שלום ורגיעה, אך קשה שבעתיים בימים אחרים.

חצר פנימית, קרויים, שלש קומות בעירוב סגנונות, שכס 1925
אוסף תמונות, ירושלים

קווי הראייה מנקודה לנקודה, הבדלי המפלסים והשינוי בתפקודם של חללים שונים, מהווה מקור לא אכזב ל'הפתעות' ולאירועים בלתי צפויים, לשינוי מהיר ביותר ברצף של מרקם החיים, ולאי הבנה של המתרחש לבא מן החוץ.

שכונות ואוכלוסין

בסקר הבריטי של שנת 1882, מחולקת שכם, כמובן שהכוונה לקסבה של העיר, לשבעה רובעים:

1. **שכונת חבלה** - בצפון-מזרח.
 2. **שכונת אל-יסמינה** - בדרום-מערב, ע"י המסגד(?).
 3. **שכונת אל-קריון** - בדרום-מזרח ע"ש המעיין שלידו.
 4. **שכונת אל-קיסריה** - בפינה הדרומית-מזרחית של העיר.
 5. **שכונת אל-סמרה** - ע"ש השומרונים, בפינה הדרומית-מערבית, בקרבת בית הכנסת [השומרוני].
 6. **שכונת אל-ערב** - במערב.
 7. **שכונת אל-חבלה** - במערב.
- החלוקה לשכונות, ללא חלוקה פרטנית לתת-שכונות ורובעי-משנה, של הקסבה בימינו, בנויה, פחות או יותר על בסיס החלוקה מלפני למעלה מ-110 שנים. ללמדך, שמבנה הקסבה וחלוקתו הפנימית, כמעט לא השתנה בשנים אלה, ובכלל יש בעניין זה ללמד על האיטיות הרבה שעוברים התהליכים השונים בעיר. כיום, ניתן לחלק את הקסבה לשכונות הגדולות האלה:

1. **שכונת חבלה** - בצפון-מזרח.
2. **שכונת אל-ערב** - בצפון-מערב
3. **שכונת אל-קיסריה** - בדרום-מזרח.
4. **שכונת אל-עקבה** - בדרום-מזרח, ממערב לשכונת קיסריה.
5. **שכונת אל-קריון** - בדרום-מערב, בין אל-קיסריה במזרח לאל-יסמינה במערב.
6. **שכונת אל-יסמינה** - בדרום-מערב, וכוללת בתוכה את השכונה השומרונית העתיקה, 'אל-סמרה', שהוגדרה ב-1882 כשכונה בפני עצמה.
7. **ה'קסבה'** - במרכז העיר העתיקה של שכם, בין שכונות חבלה ואל-ערב מצפונה, לשכונות קיסריה, עקבה, קריון ואל-יסמינה מדרום לה. בחלקה הצפוני-מערבי, סביב ג'אמע אלחנבלי, נמצאת תת-שכונה, שנמנתה כשכונה עצמאית בסקר הבריטי ב-1882.

שכם העיר כוללת את העיר העתיקה, הקסבה, ואת העיר החדשה, ממערב וממזרח לעיר העתיקה וכן מצפון ומדרום לה, על מדרונות הר עיבל והר גריזים. העיר כוללת גם שלושה כפרים שצורפו לה: רפידיה במערב, בלאטה ועסכר במזרח. וכן כוללת העיר ארבעה מחנות פליטים, שהוקמו, כמובן, בתחילת שנות ה-50, לאחר מלחמת

העצמאות, תש"ח/1948, והם: עין בית אלמאא' ממערב לעיר; עסכר-ישן, עסכר-חדש ובלאטה, ממזרח לעיר. התושבים במחנות הם ערבים-מוסלמים-סונים, כמו רוב מוחלט של תושבי העיר.

מלבדם, קיימות בעיר עוד שתי קהילות קטנטנות: **קהילה נוצרית** קטנה, המונה כמה מאות איש, המפוזרת בחלקים החדשים של העיר. אין הוכחה לקדמותה של קהילה זו מלפני ימי הצלבנית בארץ, כלומר לפני פחות מ-1,000 שנים; **קהילה שומרונית**, בת כ-350 נפש, השוכנת רובה ככולה בשכונת 'קרית לווה' במרומי הר גריזים. המסורת השומרונית יודעת לספר כי הם צאצאי שבטי ישראל, בעיקר לוי, אפרים ומנשה, שהגיעו לכאן לאחר 40 שנות נדודים במדבר תחת הנהגתו של משה. לשיטתם, היה זה לפני למעלה מ-3,600 שנה... המסורת היהודית מזהה אותם, אמנם, בצאצאי עמים שונים שהובאו לכאן בידי האשורים סביב שנת 700 לפנה"ס, לפני כ-2,700 שנה, אך במהלך השנים התערבו בהם בני השבטים לוי ויהודה. עד לרעש ב-1927 שכנה הקהילה בלב שכונת יסמינה, בתת-שכונה המכונה ע"ש תושביה 'אל-סמרה'. עקב הרעש עברו תושביה אל שכונה חדשה יותר ממערב לקסבה, ושהתה בה עד למה שמכונה 'האינתיפאדה הראשונה'. במהלך שנות ה-90, עברו השומרונים אל ראש ההר.

כאמור, רוב תושביה של שכם כיום, הינם ערבים-מוסלמים-סונים. חלק נכבד ממשפחות אלה יושב בשכם כ-500 שנה בלבד (כגאוותה של המשוררת השכמית פאדווה טוקאן), במהלכן הגיעו מהמרחב האזורי. לדוגמה נציין את משפחת טוקאן שהגיעה מן המדבר הסורי, משפחת אל-מצרי ממצרים, ומשפחת עבד אל-האדי מבין שבטי הבדווים במזרח הירדן. במהלך שנים אלה הגיעו גם משפחות מהאזורים הקרובים יותר: צפת והגליל, ג'מעין וכפרי השומרון. חלק מן המשפחות יודע לציין במדויק, כמה דורות הם מוסלמים, מאז שהיו שומרונים ואולצו להתאסלם.

סיכום

תולדותיה של שכם-ניאפוליס-נבלוס, מאז הקמתה בידי הרומאים, בעמק שכם, כשניים-שלושה ק"מ ממערב לתל הקדום של שכם המקראית, סביב העיירה מעברתא-ממורתא, ועד ימינו אלה, משמרים את המתווה הקדום של העיר הרומית בקסבה של ימינו. תוואי העיר, שהוכתב ע"י הטופוגרפיה, מיצר צר בין שני רכסי הרים גבוהים ותלולים, ושטח חקלאי מעובד באינטנסיביות, נשמר במשך שנים רבות. למרות מלחמות, הרס בידי אדם, פגעי טבע כמו רעידות אדמה קשות, שיטפונות ממורדות הר גריזים הסמוך ועוד, נשמר התוואי של העיר כפי שנבנתה בתחילה. למרות שמפלס החיים בה עלה ועלה - הכוונה לגובה פני הקרקע של המבנים בעיר בשל ההריסות, המפלות ומצבורי האדמה שכיסו על מפלסי חיים קודמים - למרות כל אלה, דמותה של הקסבה של שכם, גם כיום, כ-2,000 שנה לאחר הקמתה - דומה לעיר בראשיתה. השינויים העיקריים שחלו בה הם שינויי תפקוד של מבנים שונים, בעיקר של מבני הציבור, בשל שינוי דתם של תושביה, שינוי שחזר על עצמו מכיבוש לכיבוש - מעובדי אלילים לנוצרים ומנוצרים למוסלמים.

משמעות העובדה שהעיר שמרה על המבנה הקדום שלה, ורק עלתה במפלסי החיים שבה, היא שלעיר שכם, ובעבודתנו כאן התייחסנו בעיקר לקסבה שבה, יש חללים תת-קרקעיים רבים, חלקם שימש בעבר לתפקודים שונים, חלקם נוצר מהרס וחורבן וחלקם הוא שילוב של אלה ואלה. מפלס הקסבה של היום כולל את גובה פני העיר, את קומות המגורים שמעליה, על החיבורים והקשרים ביניהם, ואת מפלס הגגות והקומות העליונות.

התמונה המתקבלת היא שבקסבה של שכם ניתן לדבר על כמה וכמה מפלסי חיים, שיש בהם שימוש גם כיום:

- מערכות המים של העיר הקדומה;
 - מפלס העיר בתקופותיה הראשונים;
 - מפלסי-ביניים בין התקופות;
 - מפלס פני הקרקע כיום, והקומות התחתונות שבעיר;
 - מפלס הגגות והקומות העליונות.
- כל המפלסים הללו, אף אם אין בכולם פעילות שוטפת ורציפה, מהווים מערכת אחת, שכך יש להתייחס אליה.